

Επιμέλεια, μετάφραση ΣΤΑΘΗΣ ΓΟΥΡΓΟΥΡΗΣ

Ο μεγάλος Παλαιστίνιος στοχαστής και αγωνιστής Έντουαρντ Σαϊντ πέθανε στη Νέα Υόρκη την 25η Σεπτεμβρίου μετά από δωδεκάχρονη μάχη με τον καρκίνο. Το γεγονός αντιμετωπίστηκε με αμέτρητες εκδηλώσεις πένθους και φόρους τιμής από τη Νέα Υόρκη ως τη Ραμάλλα. Έχουν γραφτεί μέχρι στιγμής πάνω από εκατό μνημόσυνα κείμενα παγκοσμίως από φίλους του, γνωστούς του, μαθητές του, ή ανθρώπους που δεν τον γνώρισαν ποτέ προσωπικά αλλά εμπνεύστηκαν από το έργο του, το πνεύμα του και τις πράξεις του. Παρουσιάζουμε εδώ ένα μικρό απάνθισμα κειμένων που θυμούνται τον άνθρωπο Σαϊντ, ο οποίος ποτέ δεν διαχώρισε τον εαυτό του από τον κόσμο.

Σ.Γ.

Η ΕΜΒΕΛΕΙΑ ΤΟΥ ΕΝΤΟΥΑΡΝΤ ΣΑΪΝΤ

Daniel Barenboim

Ίσως το πρώτο πράγμα που θυμάται κανείς σκεπτόμενος τον Έντουαρντ Σαϊντ είναι η τεράστια εμβέλεια των ενδιαφερόντων του. Ένιωθε την μουσική, τη λογοτεχνία, τη φιλοσοφία, την πολιτική σαν το σπίτι του, αλλά ήταν επίσης ένας από αυτούς τους σπάνιους ανθρώπους που έβλεπε τους συσχετισμούς και τους παραλληλισμούς μεταξύ διαφόρων πεδίων γνώσης, ακριβώς γιατί είχε μια πρωτοφανή κατανόηση του ανθρώπινου πνεύματος, του ανθρώπινου είναι, αναγνωρίζοντας πολύ καθαρά ότι τα παράλληλα και τα παράδοξα δεν είναι αντιφάσεις.

Έβλεπε τη μουσική όχι απλώς ως συνδυασμό ήχων, αλλά κατανοούσε το γεγονός ότι κάθε αριστούργημα μουσικής σύνθεσης είναι, στην ουσία, μια συνολική κοσμική σύλληψη. Ήξερε πως η δυσκολία αυτής της σύλληψης ήταν ότι δεν μπορούσε να περιγραφεί με λόγια, γιατί αν υπήρχαν οι λέξεις που θα μπορούσαν να την κα-

Δεν υπάρχει πιθανότητα συμφιλίωσης αν οι δύο πλευρές, οι δύο κοινότητες του πό-νου, δεν αποδεχτούν ότι η ύπαρξη τους είναι εγκόσμια δεδομένη και πρέπει να αντιμετωπιστεί μέσα στον κόσμο, όχι ως θείο πεπρωμένο.

EDWARD SAID

λύψουν τότε η μουσική θα ήταν αχρείαστη. Παρόλα αυτά, ο Σαϊντ γνώριζε πολύ καλά ότι αν και απερίγραπτη, πέρα από τη γλώσσα, η μουσική μπορούσε κάλλιστα να εννοηθεί, να παράγει νόημα.

Αυτή η νοητική του περιέργεια, βέβαια, του παρείχε την δυνατότητα να βλέπει, έστω και στιγμιαία, μέσα στο υποσυνείδητο των δημιουργών. Και επειδή συνάμα κατείχε την ασυγκράτητη τόλμη του λόγου, κέρδιζε παντού τον θαυμασμό αλλά και τον φθόνο, την έχθρα πολλών ανθρώπων.

Πολλοί Ισραηλινοί και Εβραίοι γενικώς δεν καταδέχονταν καν να ακούσουν την κριτική του, όχι μόνον εναντίον της τωρινής ισραηλινής ηγεσίας, αλλά και μιας γενικότερης αντίληψης την οποία αναγνώριζε στις ισραηλινές σκέψεις και πράξεις, ότι, δηλαδή, δεν συμερίζονταν διόλου την άποψη πως ο ίδιος πόλεμος που απέ-

Ο Στάθης Γουργουρής

διδάσκει συγκριτική λογοτεχνία στο Πανεπιστήμιο Κολούμπια της Νέας Υόρκης. Δημοσίευσε πρόσφατα το βιβλίο *Does Literature Think? Literature as Theory of an Antimythical Era* (2003).

φερε ανεξαρτησία στο Ισραήλ το 1948, που απέφερε το κέρδος μια νέας ταυτότητας για τον εβραϊκό πληθυσμό της περιοχής, δεν ήταν απλώς μια στρατιωτική ήττα αλλά μια ψυχολογική καταστροφή του μη-εβραϊκού πληθυσμού της Παλαιστίνης. Έτσι η κριτική του στρεφόταν εναντίον της ισραηλινής ηγεσίας για την ανικανότητά της να προβεί στις ανάλογες συμβολικές χειρονομίες που αναγκαστικά θα πρέπει να προηγηθούν μιας οποιασδήποτε πολιτικής λύσης του προβλήματος. Οι Άραβες, από την άλλη πλευρά, ήταν και είναι ακόμη ανήμποροι να αποδεχτούν την ευαισθησία που είχε ο Σαΐντ προς την εβραϊκή ιστορία, και περιορίζονται να διακηρύττουν συνεχώς ότι υπήρξαν αθώοι για όλα όσα υπέφεραν οι Εβραίοι στην ιστορία.

Αυτή ακριβώς η δυνατότητα του Σαΐντ τον βοηθούσε να βλέπει όχι μόνο τις διάφορες πλευρές οποιασδήποτε σκέψης ή διαδικασίας, αλλά και τις αναπόφευκτες συνέπειες τους – ακόμα δε τον συνδυασμό της ψυχολογικής, ιστορικής, ανθρωπολογικής “προϊστορίας” των σκέψεων και διαδικασιών. Υπήρξε ένας από αυτούς τους σπάνιους ανθρώπους που συνειδητοποιούσε διαρκώς ότι η σωστή πληροφόρηση είναι το πρώτο βήμα για την περαιτέρω κατανόηση των προβλημάτων. Και πάντα έψαχνε για την «εκείθεν» πλευρά μιας ιδέας, για ό,τι στα μάτια είναι αόρατο, για ό,τι στα αυτιά είναι ανήκουστο.

Ο συνδυασμός όλων αυτών των χαρακτηριστικών τον οδήγησε στη συνεργασία μας, στη συνίδρυση του Δυτικο-Ανατολικού Ντιβανιού, δηλαδή, της μαθητευόμενης ορχήστρας που παρείχε ένα φόρουμ σε νεαρούς Ισραηλινούς και Άραβες μουσικούς να μαθαίνουν μαζί τη μουσική σε όλες της τις διακλαδώσεις.

Οι Παλαιστίνιοι έχασαν τον πιο εύγλωττο υπερασπιστή των οραμάτων τους. Οι Ισραηλινοί έχασαν έναν αντίπαλο – τον πιο δίκαιο και τον πιο ανθρώπινο αντίπαλο. Κι εγώ έχασα ένα σύντροφο ψυχής.

Ο **Daniel Barenboim** είναι κορυφαίος πιανίστας και μαέστρος, διευθυντής ορχήστρας στο Βερολίνο και στο Σικάγο. Οι συνομιλίες του με τον Έντουαρντ Σαΐντ περί μουσικής και πολιτικής, με τον τίτλο *Παράλληλα και Παράδοξα* πρόκειται να δημοσιευτούν στα ελληνικά από τις εκδόσεις Νεφέλη. Το παρόν κείμενο πρωτοδημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Time Europe* (6/10/2003).

ΣΚΕΨΕΙΣ ΚΑΙ ΑΝΑΜΝΗΣΕΙΣ

Michael Wood

Ένας φίλος με ρωτάει πόσων χρονών ήταν ο Έντουαρντ Σαΐντ όταν πέθανε. Διστάζω λίγο, κάνω την αφαίρεση και του λέω: “Ήταν 67, μερικούς μήνες μεγαλύτερος από όσο ήμουν εγώ”. Κι αμέσως αντιλαμβάνομαι τον περίεργο χρόνο του ρήματος. “Από όσο είμαι”. Και οι δύο χρόνοι είναι βέβαια σωστοί. Είμαι ακόμη 67, αλλά ένα κομμάτι μου δεν υπάρχει πιά.

Δεν μου αρέσει να χρησιμοποιώ την λέξη “αβάσταχτο” γιατί έχω πλήρη συνείδηση ότι πολλοί άνθρωποι ανά τον κόσμο υποφέρουν το αβάσταχτο κάθε μέρα. Όταν όμως, την 25η Σεπτεμβρίου, ο Έντουαρντ τελικά υπέκυψε στην ασθένεια που τον ταλαιπωρούσε τόσα χρόνια, δεν μπορούσα να βγάλω από το μυαλό μου αυτή την λέξη. Αυτό που είπα, αυτό που όλοι είπαμε, ήταν πόσο απίθανο μάς φαινόταν αυτός ο τόσο ζωντανός άνθρωπος να μην είναι πια μαζί μας, πόσο κενή φαίνεται τώρα η ζωή μας, πόσο ο κόσμος έχει ανάγκη το κουράγιο του και το παράδειγμά του, αλλά στο μυαλό μου ήταν κολλημένος ένας υπόρρητος ψίθυρος, σαν απεγνωσμένη απαγγελία, σαν την προσευχή ενός άθεου: “Είναι αβάσταχτο”.

Αλλά τα συναισθήματά μου είναι ασήμαντα σε σχέση με τη σημασία της απώλειας του Έντουαρντ για τον κόσμο. Κόσμος. Ίσως η αγαπημένη του λέξη. Έγραφε για τη σύγχρονη λογοτεχνική κριτική ότι είχε “έλλειψη κόσμου”, εννοώντας ότι δεν έδινε καμία προσοχή στις συνθήκες που καταπιέζουν κείμενα, συγγραφείς και αναγνώστες. “Υποστηρίζω,” έλεγε, “ότι η εγκοσμιότητα δεν είναι κάτι παροδικό, ούτε κάποιος ευφημισμός για την απίστευτα θολή έννοια ότι όλα τα πράγματα λαμβάνουν χώρα σε κάποιο χρονοδιάστημα”. Όλα τα πράγματα λαμβάνουν χώρα σε ένα στέρεο και μεταφερόμενο κόσμο και το αριστούργημα του Έντουαρντ, ο *Οριενταλισμός*, έδειξε με λεπτομέρειες πώς ένας τέτοιος κόσμος φτιάχτηκε και από ποιους κατοικήθηκε – ποιοι ήταν οι ιδιοκτήτες, ποιοι εξαπατήθηκαν, ποιοι αποκλείστηκαν. Αλλά ο Έντουαρντ, αντίθετα με ό,τι όλοι υποπτεύονται, δεν πολιτικοποιούσε τα πάντα. Κι ενώ δεν άντεχε τους άβουλους και τους υπηρέτες της εξουσίας, δεν είχε μόνο την αγωνία να ελευθερώσει πολιτισμικούς χώρους από την πολιτική, αλλά και να μας υπενθυμίζει ότι αυτοί που έλεγαν πως η κουλτούρα πρέπει να μένει ελεύθερη από την πολιτική εννοούσαν μόνο ότι η κουλτούρα πρέπει να μένει ελεύθερη από την πολιτική που δεν τους αρέσει.

Με συγκινούσε πάντα η επαναλαμβανόμενη (και νομίζω λίγο ρομαντική) άποψή του ότι ο χώρος του αμερικανικού πανεπιστημίου είναι “η τελευταία ουτοπία που μας έχει απομείνει”, και τα βιβλία του είναι γεμάτα με αναφορές, τιμές και ευχαριστίες σε πάμπολλους συγγραφείς και στοχαστές, μια τεράστια κειμενική και ερευνητική κοινότητα. Ίσως, κάπως αυθαίρετα, σχετίζω αυτό τον ασφαλή τόπο συνομιλίας και μάθησης με την επιμονή του Σαΐντ στην μονακριβή μοναχικότητα της καλλιτεχνικής εμπειρίας. Έλεγε σχετικά με τον Μπραχμ: “Έφτασα κατά μέτωπο με την ανεί-

πωτη, μη εκφράσιμη πλευρά της μουσικής του, τη μουσική της μουσικής του, την οποία, πιστεύω, φέρει μέσα του οποιoσδήποτε ακούει, παίζει ή στοχάζεται τη μουσική". Αυτή η μουσική και αυτή η ουτοπία δεν βρίσκονται σε αντίθεση με την εγκοσμιότητα. Είναι το δώρο που κερδίζει κανείς για τον σεβασμό του προς τον κόσμο και είναι επίσης η εικόνα ενός κόσμου σεβαστού.

Το πρώτο βιβλίο του Σαϊντ, *Τζόζεφ Κόνραντ και το μυθιστόρημα της αυτοβιογραφίας* (1966), ανέπτυξε την ιδέα ότι το να γίνεται κάποιος συγγραφέας είναι ένα πρόταγμα κι όχι μια καριέρα, ότι δίνεις τον εαυτό σου σε μια σειρά έργων τα οποία εντέλει σε καθορίζουν. Το δεύτερο βιβλίο του, *Αρχές* (1975), το οποίο διερευνούσε κάποια μεγάλα έργα του μοντερνισμού και μερικά της πρόσφατης θεωρίας, επέμενε ότι μια αρχή είναι διαφορετική (και προτιμητέα) από μια καταγωγή, γιατί η αρχή μπορεί να επιλεγεί ενώ η καταγωγή μόνο να γίνει αποδεκτή. "Μια αρχή", γράφει ο Σαϊντ, "ενώνει μεθοδολογικά μια πρακτική ανάγκη με μια θεωρία, μια πρόθεση με μια μέθοδο". Σημειώνουμε το στοιχείο εργασίας και πράξης και στα δύο βιβλία, ενώ στο τρίτο του βιβλίο *Οριενταλισμός* (1978), επιχείρησε μια εποπτεία της μακράς πορείας του πολιτισμού εστιασμένη σε μια συγκεκρι-

Ο εγκόσμιος διανοούμενος δουλεύει για να δείξει την απουσία της θεϊκής πρωτοτυπίας και ταυτόχρονα την πολύπλοκη πραγματικότητα της ιστορικής παρουσίας. Η μεταμόρφωση της απουσίας της θρησκείας σε παρουσία της ιστορίας είναι το καθήκον της ερμηνείας του κόσμου.

EDWARD SAID

μένη και συμπυκνωμένη συγκυρία: την "εφεύρεση" της Ανατολής από τη Δύση, μια διαδικασία που μοιάζει με πολλές άλλες όπου "εμείς" ορίζουμε τους "άλλους" και τους αναγκάζουμε να ζήσουν σύμφωνα με το μέτρο του ορισμού μας. Για πολλά χρόνια δεν μπορούσα να καταλάβω γιατί ο Έντουαρντ δεν είπε περισσότερα για τους πραγματικούς ανθρώπους που ζουν στη λεγόμενη Ανατολή, μέχρι που συνειδητοποίησα ότι ήταν θέμα ορθότητας, ίσως και αυστηρής διαγωγής. Μας έδειχνε το χάσμα μεταξύ της ζωής αυτών των ανθρώπων και του τι τους είχαν κάνει οι οριενταλιστές, αλλά δεν μπορούσε να επέμβει και να μιλήσει εν ονόματι αυτών που έχουν εξαναγκαστεί στη σιωπή χωρίς να καταλήξει να γίνει κι αυτός οριενταλιστής.

Ο *κόσμος, το κείμενο και ο κριτικός* (1983) περιέχει τα πολύ συζητημένα δοκίμια "Ταξιδεμένη θεωρία" και "Κριτική μεταξύ κουλτούρας και συστήματος" όπου υποστηρίζει ταυτόχρονα ότι "προφανώς και δεν υπάρχει υποκατάστατο της καλής ανάγνωσης" και "η κριτική δεν μπορεί να υποθέτει ότι ο χώρος της είναι μόνο το κείμενο, ούτε καν το μεγάλο κλασικό λογοτεχνικό κείμενο". Στο μεταξύ, ο Σαϊντ είχε αρχίσει να γράφει τα ευθέως πολιτικά και πολεμικά του βιβλία. Το *ερώτημα της Παλαιστίνης* (1979) και *Καλύπτοντας το Ισλάμ* (1981) ήταν τα πρώτα. Το *Μετά τον τελευταίο ουρανό* (1986), με φωτογραφίες του Ζαν Μορ, αποτελεί ένα

λαμπρότατο στοχασμό πάνω στο πρόβλημα της παλαιστινιακής ταυτότητας, απ' όπου κρατώ το ακόλουθο παράθεμα, μια ακραιφνή αποτύπωση εθνικών συνηθειών που σε στοιχειώνει:

Είμαστε λαός των μηνυμάτων και των σινιάλων, της υπόνοιας και της έμμεσης έκφρασης. Γυρεύουμε ο ένας τον άλλον, αλλά επειδή ο εσωτερικός μας χώρος βρίσκεται συνέχεια με κάποιο τρόπο υπό τη διαίρεση ή την κατοχή των άλλων – Ισραηλινών και Αράβων – έχουμε αναπτύξει την τεχνική του λόγου που διαπερνά το δεδομένο, εκφράζοντας τα πράγματα κάπως δυσνόητα και για μένα ίσως τόσο μυστήρια ώστε κι εμείς οι ίδιοι να χάνουμε το νήμα.

Το 1991 ο Σαϊντ δημοσίευσε το *Μουσικές αναπτύξεις*, έναν σοβαρό αλλά τρυφερό απολογισμό των διαφόρων τροπών στη μουσική μετά από τον Μπετόβεν. Το έργο *Κουλτούρα και ιμπεριαλισμός* (1993) ξαναθέτει και αναθεωρεί τον *Οριενταλισμό*, αλλά επεκτείνει ταυτόχρονα το πεδίο, επιμένοντας στη μοχθηρή πορεία του ιμπεριαλισμού και, παρόλο που παραμένει προσεκτικός να μην αναλαμβάνει τον λόγο των σιωπηλών ιθαγενών, μελετώντας τις αυξανόμενες περιπτώσεις όπου οι ιθαγενείς αντιλέγουν. Από εκεί και μετά τα βιβλία βγαίνουν με πρωτοφανή ρυθμό. Μια συλλογή πολιτικών δοκιμίων (*Ειρήνη, πηγή δυστυχίας*, 1995), μια αυτοβιογραφία (*Εκτός τόπου*, 1999), μια συλλογή κυρίως λογοτεχνικών δοκιμίων (*Ανασκόπηση εξορίας*, 2000), μια συλλογή περίπου 50 κειμένων που είχαν γραφτεί για το *London Review of Books* μετά τη συνθήκη του Όσλο με τίτλο *Το τέλος της ειρήνης* (2000), ένα βιβλιαράκι για το άλυτο πρόβλημα της ταυτότητας στον Φρόντ με τίτλο *Ο Φρόντ και οι μη Ευρωπαίοι* (2003). Εκεί διαβάζουμε το εξής: "Η ταυτότητα δεν γίνεται αφ' εαυτού αντικείμενο σκέψης και πράξης. Δεν μπορεί να συσταθεί ή καν να φανταστεί την ύπαρξή της χωρίς το ριζικό πρωταρχικό της ρήγμα ή ψεγάδι το οποίο δεν γίνεται να απωθήσει". Το πλαίσιο αναφοράς εδώ είναι η υπενθύμιση του Φρόντ ότι ο Μωυσής ήταν Αιγύπτιος.

Ο Έντουαρντ δεν υπήρξε κάποιος αδιόρθωτος οπαδός της υψηλής κουλτούρας. Επέμενε ότι μια από τις σημαντικότερες στιγμές της ζωής του ήταν όταν συνάντησε τον Σιντ Τσάρις. Αγαπούσε και γνώριζε τον κινηματογράφο πολύ καλά. Ο αγαπημένος του ήρωας ήταν ο Έρολ Φλυν. Αλλά τα γούστα του στην κουλτούρα και την τέχνη ήταν σε μεγάλο βαθμό κλασικά και παραδοσιακά. Πολλοί από μας βρίσκαμε διασκεδαστική την αηδία του στη σκέψη ότι η κόρη του έπαιρνε μαθήματα ποπ κουλτούρας στο πανεπιστήμιο. Ο γιος του έλεγε ότι ο Έντουαρντ δεν γνώριζε καθόλου τις "απολαύσεις της εργατιάς", δηλαδή δεν καθόταν στο καναπέ πίνοντας μπύρες και χαζεύοντας αμερικανικό ποδόσφαιρο στην τηλεόραση. Η αλήθεια είναι ότι έπινε μπύρες και έβλεπε ποδόσφαιρο. Αυτό που είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς είναι ότι το έκανε φορώντας το γιλέκο του.

Αναμνήσεις: Τα παιδιά μας να τρέχουν πάνω κάτω στον διάδρομο όταν μέναμε στην ίδια πολυκατοικία στην Νέα Υόρκη. Το πιάνο στο σαλόνι, την αίσθηση του Μπραμς στον

αέρα, ακόμη κι όταν δεν παιζόταν μουσική. Αλλά αυτό μάλλον ακούγεται υπερβολικά ήσυχο. Ο Έντουαρντ ήταν δαιμόνιος τενίστας και κάποιες φορές σκεφτόμουν ότι έπαιζε πιάνο με την ίδια διάθεση που έπαιζε τέννις: να νικήσει. Το γραφείο του γεμάτο πίπες και πένες, προφανώς η φωλιά ενός παλιομοδίτη ανθρώπου των γραμμάτων. Και σίγουρα ήταν ένας παλιομοδίτης άνθρωπος των γραμμάτων, μόνο που δεν ήταν μόνο αυτό. Έντονες, παθιασμένες μέρες πολιτικής στο ίδιο κτίριο όταν ο Σάιρους Βανς φαινόταν να κάνει κάτι για τους Παλαιστίνιους. Διάφορες διασημότητες που έρχονταν ως επισκέπτες, συνήθως από τη Γαλλία, απολάμβαναν τη βασιλική φιλοξενία του Έντουαρντ και της Μάριαν. Εδώ που τα λέμε η φιλοξενία ήταν (και είναι) πάντα βασιλική στο σπίτι των Σαϊντ. Ακόμη και ένα απλό μεζεδάκι στο σπίτι τους θα μέτραγε σαν συμπόσιο οπουδήποτε αλλού. Στην Αγγλία μαζί, καθ' οδόν προς κάποιο πάρτι, ο Έντουαρντ και οι φίλοι του θυμούνται παλιές φάρσες από τα γυμνασιακά τους χρόνια στο Κάιρο, γελώντας τρανταχτά – ένα πορτραίτο ευτυχίας που δεν αντιφάσκει αλλά σίγουρα συμπληρώνει τη σχολική θλίψη που συναντάμε στο *Εκτός τόπου*.

Κάπου σε ένα πλήθος παλιών χαρτιών βρίσκω ένα άρθρο που περιγράφει τον Έντουαρντ ως καθηγητή της τρομοκρατίας. Αυτή η καταγγελία υπήρξε πάντοτε φρικαλέα και τώρα φαίνεται να έχει ξεφτίσει, αν αναλογιστεί κανείς τον εξαιρετικό σεβασμό με τον οποίο περιέβαλαν εντέλει τον Σαϊντ ακόμη και αρκετοί εχθροί του. Και είχε εχθρούς σε κάθε πλευρά: κάποια στιγμή τα βιβλία απαγορεύτηκαν από την Παλαιστινιακή Αρχή γιατί είχε τολμήσει να μιλήσει εναντίον “του δικού μας Πάπα Ντοκ”, όπως το έλεγε ο ίδιος. Αλλά τα ίχνη της παλιάς καταγγελίας ακόμη αντηχούν, σπαρμένα καθώς ήταν σε όλο το επικήδειο κείμενο που δημοσιεύτηκε στους *Νιου Γιόρκ Τάιμς*, γεμάτο απολογίες για την ύπαρξή του εκεί, λες και η απλή μνημόνευση του ονόματος του Σαϊντ στην εφημερίδα σήμαινε κομματισμό.

Ο Έντουαρντ ελκυόταν ιδιαίτερα από την εικόνα που έδινε ο Αντόρνο στην υψηλότερη σύγχρονη τέχνη ως μεγαλειώδη αλλά αναγκαία αποτυχία, “ένα επιζόν μήνυμα απόγνωσης από τους ναυαγούς” όπως το είχε θέσει ο ίδιος ο Αντόρνο. Αλλά πίστευε ότι “η επίμονη, αντίθετη, ανυπάκουη τέχνη” μπορούσε να γίνει ταυτόχρονα εκφραστικός φορέας αυτής της απόγνωσης αλλά και πανίσχυρη μαρτυρία των απάνθρωπων συνθηκών που επικρατούν στον σύγχρονο κόσμο. Σκέφτομαι τις διαλέξεις του στο Λονδίνο για την τέχνη της “τελευταίας ηλικίας”, λαμπροί στοχασμοί πάνω στον Αντόρνο, τον Στράους, τον Βισκόντι. Έλεγε για αυτές τις φυσιογνωμίες: “Είναι σαν, έχοντας κατακτήσει αυτό το όριο της ηλικίας, να μη θέλουν την υποτιθέμενη γαλήνη ή ωριμότητα, την ερασιμότητα και δημόσια εκτίμηση που της αρμόζει. Κι όμως, κανείς τους δεν αναιρεί ή αποφεύγει τη θνησιμότητα”. Τα τελευταία χρόνια η θνησιμότητα του Έντουαρντ διαρκώς υπογραμμιζόταν ώστε ήταν αδύνατο να αναιρεθεί ή να αποφευχθεί η αίσθησή της. Παρόλα αυτά δεν ανέπτυξε “όψιμο στυλ”. Δούλευε ακόμη ένα “μεσαίο στυλ” και δεν είχε ανάγκη να γεράσει για να γίνει ανυπάκουος.

Χρόνια ως συνάδελφοι: Θυμάμαι την ανυπομονησία του και τον ενθουσιασμό του. Από τη στιγμή που είχε αφήσει πίσω μια ιδέα ή μια τάση δεν μπορούσε να πιστέψει πως ο οποιοσδήποτε άλλος θα έχανε το καιρό του ασχολούμενος ακόμη. Θυμάμαι την απίστευτη εμβέλεια και ισχύ του μυαλού του. Δεν ήταν πάντα λεπτός στις διατυπώσεις του και ήταν μάλλον αδιάφορος για τις μικρολεπτομέρειες, αλλά μελετούσε και στοχαζόταν τα πάντα μέχρι πέρας. Δεν μπορώ καν να μετρήσω τις φορές που διαφωνήσαμε για κάποιο θέμα, και πολύ αργότερα έφτανα στο σημείο στο οποίο βρισκόταν ο Έντουαρντ όταν το συζητούσαμε.

Αν με ρωτούσε κανείς πριν ένα μήνα θα του έλεγα πως δεν πιστεύω σε ήρωες. Συνειδητοποιώ τώρα ότι έχουν υπάρξει άνθρωποι στη ζωή μου που απεικόνιζαν το ιδεώδες – ο Έντουαρντ ήταν σίγουρα ένας από αυτούς. Υπήρξαν, με διαφορετικούς τρόπους, υποδείγματα ευφυΐας, επιμονής, γενναιότητας, λεπτότητας, τιμής, βάθους, καλοσύνης. Μπορεί κανείς να μιλήσει με τέτοιους ανθρώπους μέσα στο μυαλό του σαν να είναι νεκροί και να φανταστεί τις αποκρίσεις τους. Μπορεί κανείς να γράψει φράσεις, ίσως και ολόκληρα βιβλία, προς τιμή τους και να απολαύσει την ανάμνηση του ρίσκου και της στιβαρότητας της σκέψης τους. Αλλά νιώθει πάντα απόγνωση για την απουσία τους από τον κόσμο. Πρώτον, δεν θα έχουν την ευκαιρία να δημιουργήσουν νέες ιδέες. Δεύτερον, κανείς νεότερος δεν θα έχει την ευκαιρία να τους γνωρίσει, να δει από κοντά τις υποδειγματικές δυνατότητες που τέτοιοι άνθρωποι προσφέρουν.

Ο Έντουαρντ ντυνόταν στη τρίχα και περίμενε κι από τους άλλους να προσέχουν τις ενδυματολογικές λεπτομέρειες. Του άρεσε ο άνθρωπος να έχει στυλ. Νομίζω πως η πρώτη συνομιλία που κάναμε – κάποια στιγμή το 1964 όταν πρωτοδιορίστηκα στο Κολούμπια – ήταν για ένα καταπληκτικό σακάκι που είχε αγοράσει σ' ένα πανάκριβο μαγαζί. Επέμενε να πάω κι εγώ να αγοράσω ένα γιατί τα είχαν σε φανταστικές τιμές. Κάθε μέρα με ρωτούσε. Δεν χρειαζόμουν σακάκι, ούτε μπορούσα να κάνω τέτοια έξοδα, όμως εντέλει δεν άντεξα την επιμονή του και το ψώνισα. Μαύρο. Κασμίρ. Καταπληκτικό. Το φορούσα χρόνια.

Η αγάπη του Έντουαρντ σε περιέβαλλε σαν κραυγή, σαν βάλαμο – ακόμη κι όταν ο ασθενής ήταν ο ίδιος. Σε έκανε να νιώθεις καλύτερα κάθε φορά που τον έβλεπες και ένιωθες τον κόσμο μεγαλύτερο από πριν.

Απαισιοδοξία του νου, αισιοδοξία της βούλησης. Του Έντουαρντ τού άρεσε να παραθέτει αυτό τον αφορισμό του Γκράμσι και είχε τους λόγους του. Αλλά δεν υπήρξε απαισιοδοξος ούτε στο νου ούτε στη βούληση. Διατηρούσε την πιο βαθιά, την πιο αφοσιωμένη, την πιο αδιάλλακτη αισιοδοξία. Μπορούσε να κοιτάξει την απόγνωση στα μάτια και να συνεχίσει να ελπίζει. Θυμάμαι μια διαφωνία που είχαμε την εποχή της Συνθήκης του Όσλο. Μιλάγαμε για περίπου τέσσερις ώρες, ο Έντουαρντ να βαδίζει πάνω κάτω στο σαλόνι πίνοντας αμέτρητες πορτοκαλάδες. Έψαχνα για κάποιες ελπίδες, αλλά έψαχνα σε λάθος μέρος. Στο τέλος είπα: “Μα, Έντουαρντ, θα πρέπει να πιστεύεις ότι μια μέρα με κάποιο τρόπο τα πράγματα θα καλυτερεύσουν” Με κοίταξε

λες και ήμουν τρελός και είπε: “Και βεβαίως το πιστεύω. Αν δεν το πίστευα δεν θα τα έκανα όλα αυτά”.

Την έχω σκεφτεί αυτή τη στιγμή πολλές φορές καθώς οι μέρες γίναν ακόμα πιο σκοτεινές στην Παλαιστίνη και στο Ισραήλ. Κατάλαβα τι σημαίνει να είναι κανείς αισιόδοξος και πώς γνωρίζει κανείς την άτρωτη αισιοδοξία. Νόμιζα ότι κι εγώ ήμουν αισιόδοξος, αλλά εγώ είμαι ουτοπικός. Ο Έντουαρντ ήταν ο αισιόδοξος. Μερικές μέρες πριν πεθάνει μου τηλεφώνησε να μιλήσουμε λίγο. Μόλις είχε γυρίσει από του θανάτου τον γκρεμό και το ήξερε, αλλά κανείς μας δεν ήξερε πόσο κοντά ήταν το τέλος. Παρότι η φωνή του ήταν βραχνή και αδύναμη, ακουγόταν ο γνωστός του εαυτός, αστείευόμενος, αχόρταγα περίεργος, πλήρης πνεύματος. Του είπα: “Έντουαρντ, είσαι ανίκητος”. Μου είπε: “Δεν είμαι ανίκητος, αλλά δεν παραδίνομαι”.

Ο **Michael Wood** είναι διευθυντής του Αγγλικού Τμήματος στο Πανεπιστήμιο του Πρίνστον. Το κείμενο δημοσιεύτηκε στο *London Review of Books* (21/10/2003).

ΤΟ ΤΑΞΙΔΙ ΤΟΥ ΣΑΪΝΤ ΣΤΗΝ ΙΘΑΚΗ

Joseph Massad

“Ζοζέφ, τι κάνεις; Ακόμα κοιμάσαι; Είναι 8 η ώρα.” Αυτά ήταν τα πρώτα λόγια που άκουγα σηκώνοντας το τηλέφωνο τρεις ή τέσσερις φορές τη βδομάδα. Η δυνατή περιπαικτική φωνή του Έντουαρντ στη γραμμή με έσπρωχνε προκλητικά να συμμορφωθώ με τη δική του ρουτίνα: “Έχω σηκωθεί από τις πεντέμισι!” Συνέθετα αυτοσχεδιάζοντας τις λέξεις για να δικαιολογήσω ότι είχα ήδη σηκωθεί εδώ και μισή ώρα και έπινα καφέ. “Δεν είμαι τόσο σίγουρος. Μου ακούγεσαι σαν να είσαι ακόμη στο κρεβάτι”.

Πώς είναι δυνατόν να αντιμετωπίσει κανείς την κληρονομιά ενός μεγάλου ανθρώπου σαν τον Έντουαρντ Σαϊντ; Πώς μπορεί η ζωή του Σαϊντ, αυτού του εξέχοντος διανοούμενου που ήταν συνάμα δημόσιο πρόσωπο, να μας διδάξει τον τρόπο να συνεχίσουμε το ταξίδι; Πάντα φαινόταν να κατευθύνεται κάπου, προς κάποιο απώτερο σκοπό. Πάντα έψαχνε να βρει ένα τόπο με τον οποίο να μπορεί να ταυτιστεί, όχι απαραίτητα τόπο φυσικό, μάλλον ακριβώς κάτι μη φυσικό, ίσως κάτι που τον έκανε να αισθάνεται κάποια άνεση, σαν να είναι σπίτι του. Πέρσι το φθινόπωρο στο Καίμπριτζ, όπου έμεινε μερικές βδομάδες δίνοντας διαλέξεις, ο Έντουαρντ φαινόταν τόσο ευτυχισμένος που βρισκόταν σε ένα διαφορετικό διανοητικό και πολιτικό χώρο, απελευθερωμένος από την αλαζονεία της αμερικανικής αυτοκρατορίας, μακριά από την καλπάζουσα μικρότητα που έχει καταβάλει την αμερικανική διανόηση μετά την 11η Σεπτεμβρίου. Τον έβλεπα συχνά γιατί βρισκόμουν με άδεια στο Πανεπιστήμιο του Λονδίνου. Συμμεριζόμασταν μια φαντασίωση να μετακομίσουμε μονίμως στη Βρετανία, ώστε να αποδράσουμε από τις τρομακτικές εξελίξεις στην αμερικανική κοινωνία. Όμως στο τέλος κάθε μέρας, παρόλο τον πειρασμό ενός νέου τόπου εδώ μπροστά του, ο Σαϊντ έψαχνε για κάτι άλλο, για κάπου αλλού.

Όπως μας είπε και στην αυτοβιογραφία του, ο Έντουαρντ Σαϊντ ένιωθε “εκτός τόπου” στο μεγαλύτερο μέρος της ζωής του, γι’ αυτό δημιούργησε ένα τόπο διανόησης, ένα κόσμο διανόησης, στον οποίο έμαθε να ανήκει και μας καλούσε διαρκώς να μάθουμε να του ανήκουμε κι εμείς. Ο νέος τόπος που δημιούργησε ο Σαϊντ είχε μια νέα γλώσσα, ένα νέο συντακτικό, ένα νέο λεξιλόγιο, το οποίο, σε όλους εμάς που νιώθαμε άπολεις σε ένα τρομακτικό και άδικο κόσμο, έδωσε όντως την αίσθηση ότι ανήκουμε κάπου. Ο νέος τόπος που δημιούργησε ως χώρο αντίστασης κατοικήθηκε από τόσους πολλούς ανά τον κόσμο, ώστε έγινε ένας αληθινός τόπος που μας προστάτευε από τον εξευτελισμό της γνώσης και τις πολλαπλές αδικίες που πραγματοποιούνται εν ονόματι των διαφόρων ταυτοτήτων και της αυτοκρατορικής κυριαρχίας.

Ο Παλαιστίνιος **Joseph Massad** είναι καθηγητής αραβικής ιστορίας των ιδεών και πολιτικών επιστημών στο Πανεπιστήμιο του Κολούμπια. Το κείμενο πρωτοδημοσιεύτηκε στην αραβική εφημερίδα *Αλ Αχράμ*.

Μαγεύτηκα από τον Έντουαρντ Σαϊντ από τότε που πρωτοδιάβασα τον *Οριενταλισμό*. Η ευφυΐα αυτού του βιβλίου συνίσταται στις σχέσεις, στους συσχετισμούς, στους τρόπους και στις μεταθέσεις μέσα από τις οποίες έδειξε πώς ο Οριενταλισμός δημιούργησε την *Ανατολή*, έτσι ώστε να κρύβει τελικά ένα προϊόν της *Δύσης*. Ο *Οριενταλισμός* δεν είχε τίποτε να κάνει με την Ανατολή και την πολιτισμική της ταυτότητα. Είχε να κάνει με την παραγωγή της *Δύσης* και τη δική της πολιτισμική ταυτότητα, το γεγονός ότι δεν θα μπορούσε να υπάρχει *Δύση* αν δεν είχε εφευρεθεί η Ανατολή ως αντίθεση της, ως ετερότητά της. Αυτός ήταν ο ρόλος που επωμίστηκε ο Σαϊντ, ως ανθρωπολόγος της Ευρώπης, της κουλτούρας της, της τέχνης της, της λογοτεχνίας της. Έτσι εκτοξεύτηκε στο απόγειο της παραγωγής της γνώσης στον αμερικανικό ακαδημαϊκό χώρο. Το βιβλίο εξόργισε τους μικρόνοους εχθρούς του γιατί δεν μπορούσαν να ανεχτούν την αναίδεια να τεθούν, αυτοί οι λευκοί Ευρωπαίοι, υπό το βλέμμα ενός ανατολίτη. Αναλαμβάνοντας τη μελέτη της Ευρώπης, ο Σαϊντ, πιστός στη μέθοδο του και ενάντια στην παραδοσιακή μελέτη μη Ευρωπαίων, δηλαδή των οριενταλιστών, δεν είδε τον Ευρωπαίο σαν αντικείμενο αλλά ανέλαβε τις ευθύνες του ως προς τους ανθρώπους και τους πολιτισμούς για τους οποίους έγραψε, αφήνοντας ανοιχτό το πεδίο συνομιλίας με όσους Ευρωπαίους ή Αμερικανούς θέλησαν να αντιμετωπίσουν σοβαρά τις ιδέες του.

Το πνευματικό ταξίδι του Σαϊντ ξεκίνησε από τον Κόνραντ και έφτασε μέχρι το υπό έκδοση δοκίμιό του για τον ανθρωπισμό, από τον Βίκο και τον Γκράμσι στον Άουερμπαχ και τον Φουκώ, από τον Μπαχ και τον Γκλεν Γκουλντ στον Σαϊνμπεργκ, τον Αντόρνο και τον Τζον Καίητς. Έγραψε για τις λογοτεχνίες της Ευρώπης, της Λατινικής Αμερικής, των ΗΠΑ, του αραβικού κόσμου, της Αφρικής και της Ασίας – Mahfouz, Yeats, Melville, Genet, Austen, Flaubert, Soueif, Swift, Munif, Zola, Mann, Rushdie, Proust, Naipaul, Morrison, Borges, Achebe, Darwish, Gordimer, Maupassant, Gide, Césaire, Turgenev, Keats, Kipling, Adonis και τόσους άλλους. Θαύμαζε τις τέχνες και την Ταχίγια Καριόκα, αυτή την απίθανη Αιγυπτία καλλιτέχνη που εξύψωσε τον χορό της κοιλιάς σε ένα νέο είδος τέχνης.

Το ταξίδι του οδηγήθηκε από μια ριζοσπαστική αντίθεση στην άγνοια και μια ακλόνητη στράτευση στη μάχη ενάντια στο άδικο. Ο,τιδήποτε έγραψε κινήθηκε γύρω από τους δύο αυτούς άξονες. Ακούραστος μαχητής για τη δικαιοσύνη του παλαιστινιακού λαού, ο Σαϊντ αρνήθηκε να συμβιβαστεί με τα ρατσιστικά ημίμετρα που κρατούν τους Παλαιστινίους υπό καταπίεση ενώ αποδεσμεύουν τους Ισραηλινούς από κάθε ηθική και πραγματική ευθύνη. Συνέχισε να υπερασπίζεται το Ισλάμ ενάντια στα κύματα του αμερικανικού ρατσισμού, και η συνέπεια των αναλύσεών του δεν κλονήθηκε από τα γεγονότα της 11^{ης} Σεπτεμβρίου. Δεν δέιλιασε να συνεχίζει να αντιμετωπίζει τις τερατώδεις διαστρεβλώσεις των δυτικών κυβερνήσεων και των ΜΜΕ, επιμένοντας στον εξανθρωπισμό των Αράβων και των Μουσουλμάνων ενώπιον του απόλυτου απανθρωπισμού τους. Η απέχθεια που

έτρεφε στην ψευτο-διανόηση (αραβική, ευρωπαϊκή, αμερικανική) που υπηρετούσε τους πλειοδοτούντες και που άλλαζε αφεντικά όπως άλλαζε κάλτσες, εστιάζεται ακριβώς στην στράτευση του υπέρ της αληθινής γνώσης και ενάντια ενός κόσμου όπου κυριαρχούν διάφοροι τζουτζέδες τεχνικοί, οι οποίοι διαπραγματεύονται, με το ανάλογο τίμημα, την άγνοια ως γνώση.

Αντιθέτως, ο Έντουαρντ Σαϊντ πορεύθηκε ανενόχλητος από τη νέα μόδα να ρίχνουμε το φταίξιμο στα θύματα. Μάλλον συνέχισε με τον γιατρό του, Δρ. Κάντι Ράι, ο οποίος υπήρξε και επιστήθιος φίλος του. Ο Ράι προσπαθούσε συνέχεια να τον εξαναγκάσει να μετριάσει τους ρυθμούς εργασίας και δημοσίων εκδηλώσεων και να ξεκουραστεί, αλλά δεν είχε καμία τύχη. Τον Έντουαρντ δεν μπορούσε να τον σταματήσει κανείς. Κάθε ταξίδι που έκανε στο εξωτερικό γινόταν αφορμή για ομηρικές μάχες με τον γιατρό, ο οποίος είχε αναλάβει κατ' ανάγκη το ρόλο του σκληρού πατέρα. Ο

Το παρελθόν μου έχει χαθεί για πάντα. Δεν ανήκω πουθενά, αλλά έχω αποφασίσει ότι αυτή είναι η ιστορία μου.

EDWARD SAID

Έντουαρντ, όμως, νικούσε και αναχωρούσε για εκδηλώσεις στο Λονδίνο, στη Μαδρίτη, στο Παρίσι, στη Βηρυττό, στη Ραμάλα, στο Κάιρο, στο Σηάτλ, στο Λος Άντζελες, στο Γιοχάνεσμπουργκ, στο Άμστερνταμ, στο Βερολίνο και πάει λέγοντας. Κάποιοι είπαν ότι το τελευταίο του ταξίδι στη Σεβίλλη ήταν πολύ κουραστικό και τον οδήγησε στον πρόωρο θάνατο. Δεν είμαι τόσο σίγουρος. Πιστεύω ότι τα ταξίδια και οι ομιλίες σε τόσα μέρη τα τελευταία δώδεκα χρόνια και η επιμονή του να κρατά μια αυστηρά πειθαρχημένη ρουτίνα εργασίας ήταν ακριβώς ο τρόπος που τον βοήθησε να πολεμήσει αυτή τη φρικτή ασθένεια για τόσα χρόνια. Εάν ο Έντουαρντ είχε σταματήσει τις διαλέξεις και το γράψιμο, η ασθένεια θα τον είχε καταβροχθίσει προ πολλού.

Ο Έντουαρντ κουβαλούσε το βάρος του λαού του παντού όπου κι αν βρισκόταν, διηγούμενος την παλαιστινιακή ιστορία αδικίας και πόνου, μαχόμενος ενάντια στους εχθρούς σε κάθε φόρουμ και με κάθε μέσο επικοινωνίας. Παρέμεινε αισιόδοξος μέχρι τέλους. Δεν απέκλινε ποτέ από την πεποίθηση ότι μια μέρα οι Παλαιστίνιοι θα κέρδιζαν το δίκιο τους. Όποτε με κατέβαλλε η απόγνωση, η κατάθλιψη, παρακολουθώντας την ατέρμονη βαρβαρότητα και τον σαδισμό των Ισραηλινών, βρισκόταν δίπλα μου και με ξύπναγε: “Έλα, χρυσό μου παιδί. Δεν έχει νόημα να είναι κανείς διανοούμενος και αγωνιστής αν είναι απαισιόδοξος. Η διανόηση και η πολιτική απαιτούν αισιοδοξία.” Είχε πλήρη επίγνωση ότι το ταξίδι θα ήταν μεγάλο, αλλά πίστευε επίσης ότι κάποια μέρα θα φτάναμε στο τέρμα. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν εξέφραζε οργή, κάθε άλλο. Εξοργιζόταν συχνά, αλλά δεν άφηνε τον θυμό του να τον εκτρέψει από την πεποίθησή του ότι η αδικία και η καταπίεση θα συναντούσαν πάντα και παντού αντίσταση, άσχετα αν δεν έπαυαν να υπάρχουν.

Ο Έντουαρντ Σαϊντ άφησε πολλούς κληρονόμους. Είμα-

στε παντού, κάτοικοι του τόπου που ο ίδιος δημιούργησε για μας, ένας τόπος που πάντα θα εμπνέεται από το πνεύμα του. Ακολουθώντας τον Σαϊντ, θα τον ξαναδιαβάσουμε “αντιστικτικά”, ενάντια στο ρεύμα, ανακατανέμοντας τους πρωταγωνιστικούς ρόλους ώστε να γίνουμε αυτοί οι αμέτρητοι Λιλιπούτειοι που μαζί θα δέσουν τον γίγαντα Γκιούλιβερ, θα συνεχίσουν στο μέλλον τον αγώνα στον οποίο ο Έντουαρντ Σαϊντ στρατεύθηκε. Το παράδειγμα του, ως του πιο μεγάλου παγκόσμιου διανοούμενου, θα μας οδηγήσει στις πιό δύσκολες στιγμές. Ένα μικρό κομμάτι του υπάρχει μέσα σε όλους μας. Ας μη ξεχνάμε ότι στο τέλος, το θέμα δεν είναι μόνο το τέρμα στο ταξίδι που του δίνει τέτοια ενέργεια, αλλά κυρίως τι ταξίδι θα είναι αυτό που θα μας φτάσει εκεί που θέλουμε. Ίσως το ποίημα του Καβάφη *Η Ιθάκη*, ένα ποίημα που ο ίδιος λάτρευε, θα αντηχούσε πιο σωστά με το δικό του ταξίδι. Διαβάζοντας το ποίημα αυτό μετά τον θάνατο του, νιώθω τις λέξεις του να με στοιχειώνουν:

*Πάντα στο νού σου νάχεις την Ιθάκη.
Το φτάσιμον εκεί είν' ο προορισμός σου.
Αλλά μη βιάζεις το ταξίδι διόλου.
Καλλίτερα χρόνια πολλά να διαρκέσει
και γέρος πιά ν' αράξεις στο νησί,
πλούσιος με όσα κέρδισες στον δρόμο,
μη προσδοκώντας πλούτη να σε δώσει η Ιθάκη.*

Πράγματι, καθώς ο Έντουαρντ έχει φτάσει στην Ιθάκη του μετά από το μεγάλο ταξίδι, ο Καβάφης συνεχίζει να μιλάει:

*Η Ιθάκη σ' έδωσε τ' ωραίο ταξίδι.
Χωρίς αυτήν δεν θάβγαινες στον δρόμο.
Άλλα δεν έχει να σε δώσει πιά.
Κι αν πτωχική την βρεις, η Ιθάκη δεν σε γέλασε.
Έτσι σοφός που έγινες, με τόση πείρα,
ήδη θα το κατάλαβες οι Ιθάκες τι σημαίνουν.*

Τώρα, στον χρόνο μέσα του θανάτου του, όλοι μας θρηνούμε με πόνο και θλίψη την απώλεια του. Όμως δεν πρέπει να παραδινόμαστε στο σκότος του πένθους για πολύ. Ο μακαρίτης θα μας κοιτούσε δυσανεστήμενος. Κι η δική του η καρδιά σκίστηκε όταν οι πιό στενοί του φίλοι, ο Ιμπραϊμ Αμπού Λουγκόντ και ο Εκμπάλ Αχμάντ, βρήκαν τον θάνατο, αλλά εκείνος δεν άφησε την θλίψη του να τον παραλύσει. Ανασυντάχθηκε σε διπλάσια προσπάθεια για να συνεχίσει την κληρονομιά που εκείνοι τού άφησαν.

Το τηλέφωνο μπορεί να μη χτυπάει πιά στις 8 το πρωί προσφέροντας μου τη δυνατή και αγαπημένη μου φωνή του, αλλά οι ιδέες του και οι λέξεις του θα συνεχίσουν να αντηχούν στο νου και στην καρδιά μας, εμπνέοντας το έργο μας, τους στοχασμούς μας και τη δράση μας. Ας μη χάνουμε καιρό!

ΜΙΑ ΑΝΑΜΝΗΣΗ ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ ΤΟΥ

Στάθης Γουργουρής

Στην εποχή μας, όπου βασιλεύει η μικροπρέπεια και η μικρόνοια και όπου οι βασικές αρχές του ανθρώπινου πολιτισμού αναίσχυντα καταρρακώνονται, ο θάνατος ενός μεγάλου, ενός αναπλήρωτου, σε κάνουν να θρηνείς όχι μόνο γι' αυτόν αλλά για τον κόσμο τον ίδιο. Με τον θάνατο του Έντουαρντ Σαϊντ, ο φτωχός μας κόσμος φτώχυνε ακόμη πιό πολύ.

Το κακό μαντάτο με βρήκε στο Γαλαξίδι, στο πατρικό μου σπίτι. Ο Σαϊντ με είχε ρωτήσει επανηλειμμένως για αυτό το σπίτι, να του το περιγράψω, να του πω την ιστορία του, να του επικυρώσω όλες τις εικόνες του μεσογειακού τοπίου που τόσο αγαπούσε. Χαιρόταν που ένας εκπατρισμένος Έλληνας είχε ακόμη το προγονικό του σπίτι, ίσως γιατί εκείνος είχε χάσει το δικό του, και με τη γενναιοδωρία που τον διέκρινε μετέφραζε τη δική του απώλεια σε χαρά για τις απολαύσεις των φίλων του. Το καλοκαίρι του 2002, όταν πάλι μπαινόβγαινε στην εντατική με υψηλούς πυρετούς, μου είχε τηλεφωνήσει ένα μεσημέρι στο Γαλαξίδι για να μου πει πόσο κρατούσε στο νου του τον ήλιο, την θάλασσα, τα ελαιόδεντρα της Μεσογείου ώστε να τα βγάλει πέρα με την καταναγκαστική απραξία της νοσοκομειακής περίθαλψης. Όταν παρατήρησα πόσο καλά ακουγόταν η φωνή του, γέλασε και είπε “Από φωνή καλά πάμε, το υπόλοιπο όμως...” για να προσθέσει σοβαρευόμενος, “Μην ανησυχείς, όσο υπάρχει Σαρόν εγώ δεν πεθαίνω”. Οι τελευταίες του νουθεσίες προς τους αγαπημένους του ήταν να μη ξεχνούν ότι τον κόσμο τον κυβερνούν τώρα οι Μπους και οι Σαρόν. Συχνά έλεγε “Εγώ δεν πεθαίνω γιατί τόσοι πολλοί με θέλουν νεκρό”.

Ο Έντουαρντ Σαϊντ ήταν ένας αγωνιστής. Αν η λέξη αυτή έχει χάσει πλέον την αξία της φτάνει η ζωή του Σαϊντ να της ξαναδωρίσει το νόημα που της πρέπει. Ήταν ακούρατος και ακαταμάχητος. Πολέμησε την ίδια του την ασθένεια όπως πολέμησε για την ανθρωπιά και τη δικαιοσύνη σε όλη του τη ζωή. Μέχρι και την τελευταία του βδομάδα ζούσε σε ρυθμούς που θα είχαν καταβάλει ανθρώπους πολύ νεότερους του και παντελώς υγιείς. Ταξίδευε αδιάκοπα. Κι ενώ προφανώς τα τελευταία χρόνια το σώμα του είχε χάσει τις γιγάντιες αντοχές του, ο ίδιος δεν σου έδινε ποτέ την εικόνα ανθρώπου που χρειαζόταν τις ώρες ανάπαυσης του ταξιδιώτη. Δεν αναγνώριζε ούτε την διαφορά της ώρας από μια χρονική ζώνη στην άλλη, όπως ακριβώς περιφρονούσε οποιαδήποτε αντίληψη προσέδιδε σε ένα τόπο κάποια προτεραιότητα ή αποκλειστικότητα. Δεν είχε αίσθηση του απαράβατου ή του ιερού. Τα όρια τον εκνεύριζαν, εκτός από τα όρια της ανθρωπιάς που παντού έβλεπε να καταπατώνται.

Ζούσε πράγματι σε ένα παγκόσμιο τόπο και χρόνο, όχι γιατί απαραίτητα το επεδίωκε, αλλά γιατί αποδεχόταν πως

Ένα κομμάτι του κειμένου αυτού δημοσιεύτηκε στην *Ελευθεροτυπία* (8/10/2003)

εκεί τον είχε κατατάξει η ιστορία, η δική του ιστορία η προσωπική, αλλά και η ιστορία του λαού του, των απανταχού απάτριδων Παλαιστινίων. Και ζούσε αυτή την αμείλικτη παγκοσμιότητα με τον πιο άμεσο τρόπο που μπορεί να δυνηθεί κανείς, έχοντας ανά τον κόσμο φίλους πιστούς, ανθρώπους που τον αγαπούσαν και στεκόντουσαν δίπλα του συμμεριζόμενοι τους αγώνες του και τις αγωνίες του, τα οράματά του και τις απολαύσεις του.

Υπήρξε απίστευτα γενναιόδωρος με τους φίλους του, όσο αμείλικτος υπήρξε προς τους εχθρούς του. Πολλές φορές η δημόσια εικόνα του, επειδή βασιζόταν κυρίως στο δεύτερο, δημιουργούσε την εντύπωση ενός δύσκολου, ίσως και αλαζονικού, χαρακτήρα. Είναι αλήθεια πως δεν χαριζόταν με τίποτε στη βλακεία και στην κακοήθεια, πως απεχθανόταν τη μικροπρέπεια και τη δειλία, τον ευτελή ναρκισσισμό των ακαδημαϊκών και τον απροκάλυπτο κυνισμό των πολιτικών. Μου έλεγε συχνά πως σιχαινόταν περισσότερο από κάθε άλλο τους αυτο-αποκαλούμενους “κάποτε αριστερούς”. Θεωρούσε αυτή τη θέση ακατανόητη, εντέλει ανιστόρητη και στην ουσία ιδιοτελή. Ο δογματισμός του “κάποτε αριστερού” –στην υποτιθέμενη αυτοκριτική του και μεταμέλεια– δεν ήταν παρά μια επέκταση του δογματισμού που υπηρετούσε κάποτε ως μέλος μιας εκ των προτέρων και ετερόνομα διαμορφωμένης πολιτικής.

Ο Σαΐντ είχε λόγο να στιγματίζει τέτοια συμπεριφορά, ιδιαίτερα σε ανθρώπους της διανοήσης. Κύριο στοιχείο και ευθύνη του διανοούμενου κατ’ αυτόν είναι η διαρκής κριτική επανεξέταση των συνθηκών και αναγκών της ιστορίας και συνάμα η συνειδητή αντίσταση στη γοητεία της κυριαρχίας, της αυθεντίας, της ένταξης σε ένα παγιωμένο ιδεολογικό σχήμα. Διετέλεσε μέλος του εξόριστου Παλαιστινιακού Εθνικού Κοινοβουλίου, με απώτερη πράξη τη συμβολή του στη συγγραφή του Συντάγματος κατά τη συνέλευση του Αλγερίου το 1989, από μια θέση μοναδικά ανεξάρτητη κάθε ομάδος και κάθε κόμματος. Γι’ αυτό και ήταν ένας από τους πρώτους που υποστήριξε τη λύση δύο κρατών την εποχή που όλες οι επίσημες παλαιστινιακές οργανώσεις αρνούνταν να αναγνωρίσουν τα δικαιώματα του κράτους του Ισραήλ, αλλά και ο πρώτος που κατακεραύνωσε τον Αραφάτ και τη Συνθήκη του Όσλο ως το πιο κυνικό ξεπούλημα ενός λαού από την ηγεσία του στην παγκόσμια ιστορία των λαών.

Βλέποντας πλέον πως η λεγόμενη “λύση δύο κρατών” προωθούσε την πλήρη υποδούλωση των Παλαιστινίων και προκαλούσε αντιδράσεις απόγνωσης, όπως οι αυτόχειρες βομβιστές, υποστήριξε ως μόνη κοινωνικά δίκαιη λύση τη δημιουργία ενιαίου κράτους με δημοκρατικούς θεσμούς, χωρίς φυλετικούς και θρησκευτικούς διαχωρισμούς και με πλήρη απεμπλοκή κράτους και θρησκείας. Επειδή με τέτοιες θέσεις κλόνιζε τις θεμελιακές αρχές του ρατσιστικού σιωνισμού πάνω στον οποίο θεσμίστηκε το ισραηλινό κράτος, κληρονόμησε την προσωινυμία “ο Καθηγητής της Τρομοκρατίας”. Το 1996 ο Αραφάτ απαγόρευσε την κυκλοφορία των έργων του στα παλαιστινιακά εδάφη, δείχνοντας έτσι τον ίδιο φόβο για τη δημόσια φωνή του Σαΐντ που

έχουν – γιατί έχουν ακόμη και θα συνεχίσουν να έχουν – οι σιωνιστές εχθροί του.

Ο ακούραστος αγωνιστής Σαΐντ δεν είχε όμως το παραμικρό ίχνος πολιτικής ορθότητας ή ηθικολογικής μιζέριας. Ζούσε τη ζωή του απλόχερα και αισιόδοξα, ως γνήσιος υπατρίδης – αυτός ο άπατρις, ο οποίος δεν είχε στο όνομά του ουδεμία ιδιοκτησία εκτός από τα προσωπικά του αντικείμενα. Ήταν ένας ακτιβιστής που δεν αποχωριζόταν ποτέ τις αγαπημένες του απολαύσεις, τη μουσική, τη λογοτεχνία, την καλή παρέα στο τραπέζι, την εύστροφη και διεισδυτική συζήτηση. Διψούσε για μάθηση και σου έκανε συνέχεια ερωτήσεις, απαιτώντας από σένα την ίδια αυστηρότητα λόγου, την ίδια προσοχή στην ιστορία και το ίδιο χιούμορ που απαιτούσε από τον εαυτό του. Και στο δρόμο να τον έβλεπες όλως τυχαίως, σου δημιουργούσε την αίσθηση ότι δεν πρέπει να αφήνεις το μυαλό σου να ατροφεί με άκαιρες και ευτελείς σκέψεις, σου μετέδιδε την απόλαυση κάθε στιγμής.

Υπήρξε δεινός πιανίστας, παρόλο που δεν θέλησε ποτέ δημοσίως να το αποδεχτεί. Η αγάπη του για τη μουσική δεν ήταν κάποιο χόμπι. Ήταν πλήρως συνυφασμένη με τον τρόπο που σκεφτόταν. Θεωρούσε τον Αντόρνο μεγάλο στοχαστή ακριβώς επειδή πίστευε πως όλη η αντορνική φιλοσοφία δεν ήταν παρά μια μουσικολογική πράξη. Οι γνώσεις του για τη μουσική και οι προσωπικές εμπειρίες που είχε ως μουσικολάτρης ήταν πρωτοφανείς. Είχε μακρά και βαθύτατη φιλία με τον μεγάλο Εβραίο πιανίστα και μαέστρο Ντάνιελ Μπάρενμποϊμ, με τον οποίον συνίδρυσαν στην Βαϊμάρη το εργαστήριο και ορχήστρα Δυτικο-Ανατολικό Ντιβάνι, αποκλειστικά για Ισραηλινούς και Άραβες νέους μουσικούς. Η στενή σχέση των δύο ανδρών πολλές φορές αντιμετωπίστηκε με καχυποψία και κακία. Θυμάμαι μια φορά μετά από μία δημόσια συνομιλία τους στην Νέα Υόρκη κάποια κυρία έκανε την εξής εξωφρενική ερώτηση. Ξεκινώντας από την κοινή τους παρατήρηση ότι, πέρα από τη μουσική, τους συνέδεε μια κριτική αντίληψη των δεδομένων και ως στοχαστές αλλά και ως παιδαγωγούς, απευθύνθηκε στον Μπάρενμποϊμ και τον ρώτησε: “Πώς σας φαίνεται που ως παιδαγωγός νεαρών μουσικών υιοθετείτε τελικά έναν εβραϊκό τρόπο σκέψης, δηλαδή, μια στάση ηθικής ανάκρισης των πραγμάτων, μια κριτική αναζήτηση της γνώσης;” Και αμέσως μετά, γυρνώντας προς τον Σαΐντ, του απηύθυνε επί λέξη την ίδια ερώτηση, τονίζοντας χαρακτηριστά “Εσείς πώς νιώθετε όταν ως παιδαγωγός υιοθετείτε ένα τελικά εβραϊκό τρόπο σκέψης;”

Ο Σαΐντ, ο οποίος μέχρι στιγμής κρατούσε ασυνήθιστα γι’ αυτόν χαμηλούς τόνους και μια διακριτική στάση απέναντι στον συνομιλητή του –στον οποίον αναγνώριζε το προβάδισμα ως μουσικό και καλλιτέχνη– τάχασε προς στιγμήν, αλλά και πάλι έδωσε στον Μπάρενμποϊμ τον πρώτο λόγο. Ο μαέστρος προσπάθησε με περίτεχνο τρόπο να αποφύγει την προκλητικότητα της ερώτησης, σκεπτόμενος ίσως ότι δεν έπρεπε να διαταραχτεί το συντροφικό κλίμα της βραδιάς, οπότε μίλησε γενικά για το ποια ήταν η καλύτερη μέθοδος διδασκαλίας νέων μουσικών. Ο Σαΐντ, εμφανώς ενοχλημένος, προσπάθησε κι αυτός να παραμείνει στα πλαίσια

μιας συνομιλίας, απορρίπτοντας όμως την ερώτηση ως ανεδαφική και παρανοημένη, γιατί η κριτική αντίληψη των πραγμάτων προϋποθέτει ακριβώς αυτή την κατάρριψη αποκλειστικών ιδεών και ταυτοτήτων και εντέλει την προσπάθεια να υπερβούμε τα οποιαδήποτε εθνικά όρια του χαρακτήρα μας και να δούμε τα πράγματα από τη σκοπιά του άλλου. Όμως, η κυρία επέμενε χωρίς ίχνος ανταπόκρισης στο σεβασμό που της είχαν δείξει: “Μα εγώ μιλώ για μια ηθική κριτική, για μια ανακριτική στάση απέναντι στον κόσμο. Αυτή μού φαίνεται να είναι η ουσία της εβραϊκής παράδοσης.” Οπότε, σε εκείνο το σημείο, ο Σαϊντ, απηυδισμένος πλέον, πετάχτηκε από την καρέκλα του σαν να τον είχε χτυπήσει κεραυνός, και σηκώνοντας τα χέρια ψηλά, φώναξε προς τέρψιν του ακροατηρίου: “Μα τι στο διάολο λέτε, κυρία μου; Ο Σωκράτης ήταν Εβραίος;”

Η τελευταία φορά που ιδωθήκαμε με τον Σαϊντ ήταν τον περασμένο Ιούλιο στη Νέα Υόρκη, όταν είχε παραστεί στη δημόσια συζήτηση που είχα κάνει με τον γερμανό συνθέτη Χάινερ Γκέμπελς για τον Χανς Άισλερ στα πλαίσια του Φεστιβάλ του Λίνκολν Σέντερ και με την ευκαιρία της πρεμιέρας του έργου τού Γκέμπελς *Υλικό Άισλερ*. Παρότι προφανέστατα αδύναμος και καταπονημένος, ο Σαϊντ ήρθε και

Όλη η κριτική συνειδητοποιείται και πραγματοποιείται με την δεσμευτική βεβαιότητα ότι υπάρχει μέλλον.

EDWARD SAID

στις δύο παραστάσεις και επέμενε μετά να συζητήσουμε τις λεπτομέρειες της περίπτωσης Άισλερ. Όπως πάντα σε τέτοιες στιγμές μαζί του, μια συζήτηση περί μουσικής και πολιτικής στα μέσα του εικοστού αιώνα μας οδήγησε σε ευρύτερες συζητήσεις για τον πειραματισμό στην τέχνη, τη σημασία του μοντερνισμού σήμερα, την κουλτούρα της γερμανο-εβραϊκής διανόησης, την καταστροφή της κοινότητας των αριστερών Εβραίων στην Νέα Υόρκη μετά το 1967, την ιδιαιτερότητα του αμερικανικού σιωνισμού. Τότε μου εκμυστηρεύτηκε και πώς μια πρόσφατη συνάντησή του με τον Κόλιν Πάουελ του απέδειξε πως ο αμερικανός υπουργός Εξωτερικών δεν ήταν παρά ένας ρομποτοειδής γραφειοκράτης και αποτελούσε όλως διόλου χαμένη υπόθεση για οποιαδήποτε παρέμβαση σε αυτό το επίπεδο. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο θάνατος αυτού του μεγάλου αμερικανού στοχαστή, ενός από τους λίγους στις μέρες μας αμερικανούς διανοούμενους πραγματικά παγκόσμιας εμβέλειας, αγνοήθηκε από τις επίσημες αρχές του τόπου του, ενώ ο πλανήτης ολόκληρος τον θρήνησε και τον τίμησε όπως του αξίζει.

Ακόμη και σε εμάς που τον γνωρίζαμε καλά φαινόταν σαν εξωπραγματικές οι δυνατότητές του να σκέφτεται, να διαλέγεται και να γράφει σε τέτοια πολλαπλά επίπεδα και να μη διασπάται η προσοχή του, να μη χάνει το αντικείμενο από τον ορίζοντά του ή την ακριβή αίσθηση του αναγνωστικού κοινού ανάλογα με την περίπτωση. Ίσως το μεγαλύτερο μάθημα που μου κληροδότησε είναι αυτή η ευελι-

ξία στη γραφή και η γενναιότητα να υποστηρίζεις τις θέσεις σου άσχετα αν δυσχεραστούν όσους βρίσκονται σε θέσεις ισχύος. Επίσης με έμαθε να βρίσκω άνεση και προτερήματα σε μια ζωή όπου παντού θα είσαι και λίγο ξένος, έτσι ώστε να μη σου διαφεύγει το γεγονός ότι κοινότητες και ταυτότητες διαμορφώνονται κάτω από καθ' όλα ρευστές ιστορικές συνθήκες, και ότι κάθε συνάρτησή σου με αυτές δεν είναι ποτέ εγγενής, απαραίτητη ή αναπόφευκτη, αλλά είναι πάντα θέμα κριτικής σκέψης και απόφασης, η οποία συνεχώς πρέπει να ελέγχεται και να επανεξετάζεται.

Ο Σαϊντ αγαπούσε τους Έλληνες και τους θεωρούσε δικούς του ανθρώπους, ακριβώς γιατί αποτελούσαν ένα βασικό μέρος της παιδικής του εμπειρίας στο Κάιρο. Γι' αυτόν ο ελληνισμός υπήρξε στην ουσία ένα κομμάτι του μεσογειακού πολιτισμού και δεν είχε καμία σχέση με τον φιλελληνισμό ή την αρχαιολατρεία των βορείων, ούτε όμως και με κανένα στενόμυαλο χριστιανορθόδοξο ανατολισμό. Γι' αυτό και ένας από τους πιο αγαπημένους του ποιητές ήταν ο Καβάφης. Στην κηδεία του στη Νέα Υόρκη, η κόρη του διάβασε το αγαπημένο του ποίημα: “Περιμένοντας τους βαρβάρους”. Μου είχε πει κάποτε ότι, καθώς από την ψυχαναγκαστική συνήθεια τού εξορίστου κουβάλαγε μαζί του όπου πήγαινε πλήθος βιβλίων και άλλων προσωπικών αντικειμένων που δεν του ήταν απαραίτητα, έπαιρνε μαζί του πάντοτε τα ποιήματα του Καβάφη, τα οποία τα διάβαζε και στις αγγλικές και στις γαλλικές τους μεταφράσεις. Μάλιστα, χρόνια σκόπευε να γράψει ένα δοκίμιο για τον Καβάφη – και αγωνιδώς το μελετούσε, το πάλευε και έφερνε βαρέως ότι δεν το είχε καταφέρει – αλλά προσέκρουε στο ανυπέρβλητο κατά τις αρχές του πρόβλημα να μη μπορεί να διαβάσει το κείμενο στο πρωτότυπο. Σε αυτό υπήρξε παραδοσιακός. Η γλώσσα του κειμένου και η όσο το δυνατό άμεση ανάγνωση ήταν τα θεμελιακά στοιχεία τού κριτικού τής λογοτεχνίας. Παρόλα αυτά μου είχε υποσχεθεί ότι θα τελείωνε τη μελέτη του για τον Καβάφη με την ευκαιρία της αναγόρευσής του σε Επίτιμο Διδάκτορα του Πανεπιστημίου Αθηνών, με πρόσκληση που είχε επιμεληθεί ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, η οποία όμως ματαιώθηκε την τελευταία στιγμή όταν οι γιατροί τού απαγόρευσαν το ταξίδι τον Μάιο του 2002. Μια πρόσφατη συζήτησή μας αφορούσε το πώς θα μπορούσε να μεθοδεύσει τη δημοσίευση στα αγγλικά του βιβλίου *Ο Καβάφης και η εποχή του* του Στρατή Τσίρκα, τον οποίο επίσης θαύμαζε, έχοντας διαβάσει τις *Ακυβέρνητες Πολιτείες* στην εξαιρετη μετάφραση της Καίης Τσιτσέλη.

Οι συνομιλίες μου με τον Έντουαρντ Σαϊντ με έκαναν να νιώθω βαθύτατα Έλληνας, γιατί ο ίδιος μου υπενθύμιζε πόσο Έλληνας είμαι αναγνωρίζοντάς το με χαρά στους τρόπους μου και στις χειρονομίες μου, τις οποίες έβρισκε τόσο οικείες, ακριβώς επειδή ο ελληνισμός γι' αυτόν δεν ήταν κάποιο εθνικό χαρακτηριστικό αλλά ένας τρόπος σκέψης και έκφρασης κοινός σε ένα τεράστιο σύμπλεγμα πολιτισμών και κοινωνιών μέσα στο οποίο ο ίδιος γαλουχήθηκε και ποτέ δεν απαρνήθηκε, παρόλη την ιστορική του συντριβή από τους πολλαπλούς εθνικισμούς που σάρωσαν την περιοχή στον εικοστό αιώνα.

Ο θάνατός του μου φαίνεται ακόμη αδιανόητος. Τόσα χρόνια είχα στο νου μου αυτή την κακιά στιγμή, όταν ήρθε όμως ανακάλυψα, όπως όλοι οι φίλοι του, όπως ακόμη και οι οικείοι του, πως ήμουν παντελώς απροετοίμαστος. Γιατί ο ίδιος μας είχε μάθει έτσι. Όχι μόνο να αψηφούμε τον θάνατό του, αλλά να αντιστεκόμαστε στην καταδυνάστευση του πιθανού, να ζούμε την καθημερινότητα σαν κάτι απίθανο, απίθανο αλλά δυνατό, εφικτό σε βαθμό που μπορούμε να το φανταστούμε, να το συλλάβουμε, να το πράξουμε δυνάμει. Έτσι, λοιπόν, μαζί του, όλα τα χρόνια της ασθένειάς του, μάθαμε να τον σκεφτόμαστε ανυπέρβλητο και αδάμαστο. Ο ίδιος έδινε το παράδειγμα. Ήταν ένα τέρας δυνάμεων γιατί τον έτρεφε η ανάγκη του κόσμου να αγωνιστεί εναντίον της αδικίας και της καταπίεσης. Τον έτρεφε η απόγνωση ενός ολόκληρου λαού που ζει κάτω από συνθήκες πρωτοφανούς βαρβαρότητας, συνθήκες συστηματικής εξόντωσης. Τον έτρεφε η ίδια του η ασθένεια που υπογράμμιζε κάθε μέρα τη γνώση ότι είναι θνητός, ότι όλος ο κόσμος είναι θνητός και ότι γι' αυτόν τον λόγο κάθε στιγμή της ζωής μας η οποία δεν αφιερώνεται στη ζωή, στην εγκόσμια, επίγεια ζωή, είναι εγκληματική χειρονομία εναντίον του κόσμου. Τον έτρεφε επίσης η αγάπη των φίλων του, των πολυάριθμων φίλων του ανά τον κόσμο – εντέλει πολύ περισσότερων από τους εχθρούς του, κάτι που οι εχθροί του δεν χώνεψαν ποτέ. Τώρα συνειδητοποιώ γιατί επέμενε τόσο πολύ να τον παίρνω τηλέφωνο (παρόλο που μέναμε στην ίδια γειτονιά και βλέπόμαστε τακτικά στο πανεπιστήμιο), γιατί μου φώναζε, με μάλωνε, επειδή δεν του τηλεφωνούσα πίο συχνά – σε όλους τους φίλους του το ίδιο έκανε – κι εγώ του απαντούσα ότι απλώς δεν ήθελα να τον ενοχλήσω, αλλά δεν καταλάβαινα πως έτσι με ένα απλό τηλεφώνημα και δυό-τρεις γρήγορες κουβέντες – αυτό μόνο μας ζητούσε – τον βοηθούσαμε να αγωνιστεί, να ανακτήσει δυνάμεις, να μη νιώθει ότι τα κάνει όλα μόνος του. Παρόλο που εντέλει μόνος του, από τον πυρήνα της τεράστιας ψυχής του, αντλούσε τις υπέρτατες δυνάμεις.

Ο Σαϊντ απεχθανόταν τις σχολές, τους οπαδούς, τους αποστόλους. Δεν είχε καθόλου υπομονή με τις νεότερες γενιές που απλώς ακολουθούν και αντιγράφουν τους δασκάλους τους. Λοιδωρούσε τις μεγάλες θεωρίες και τις στρατιές των θεωρητικών που λογομαχούν για τις πιο ασήμαντες λεπτομέρειες. Το έργο του συνθέτει μεν ένα τεράστιο και πολυσχιδές οικοδόμημα, αλλά αποφεύγει επιμελώς την κατασκευή ενός συστήματος. Το αγαπημένο του στυλ γραφής παρέμεινε το δοκίμιο. Ο,τιδήποτε άλλο το θεωρούσε κατά βάση ροπή προς τον δογματισμό, όπου η ασάφεια και η ρευστότητα της ιστορίας υποχωρούσαν μπρος στην ασφάλεια κάποιας μεταφυσικής δομής. Αν μας ζητούσε τώρα κάτι, εκείνος που δεν ζητούσε ποτέ τίποτε, θα ήταν να κοιτάξουμε μπροστά, να αγωνιστούμε για ό,τι είναι δίκαιο στον κόσμο, χρησιμοποιώντας δικές μας αυτόνομες δυνάμεις, αγαπώντας τη ζωή την εγκόσμια, μη χαραμίζοντας τον χρόνο μας σε μεταφυσικές ανοησίες, γνωρίζοντας ότι στην ιστορία, με τις δυνάμεις των ανθρώπων και μόνο, το αδύνατο γίνεται δυνατό, το ανέφικτο γίνεται εφικτό.

ΜΙΑ ΚΡΙΤΙΚΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ

W.J.T. Mitchell

Οποιαδήποτε υπόνοια κριτικής ουδετερότητας ή αντικειμενικότητας διαλύεται όταν πρόκειται για τον θάνατο (και τον βίο) του Έντουαρντ Σαϊντ. Ο Έντουαρντ υπήρξε ο κορυφαίος στοχαστής και κριτικός της γενιάς του, ανοίγοντας εντελώς νέα πεδία έρευνας και στοχασμού για χιλιάδες άτομα μέσα και έξω από τον ακαδημαϊκό χώρο. Αλλά ήταν επίσης ο καλός και λατρεμένος μου φίλος για 22 χρόνια. Τον έβλεπα σαν αμίμητο υπόδειγμα καθήκοντος ως προς το πώς πρέπει να ζει ένας διανοούμενος, αλλά και κάτι σαν μεγάλο αδερφό με τα ενοχλητικά πειράγματά του – εξυπνότερο, ομορφότερο, καλύτερα ντυμένο, πίο ευγενή, πάντοτε κάπου πίο μπροστά σε ορίζοντες που για μένα μόλις πρωτοεμφανίζονταν. Μού άνοιξε αμέτρητες πόρτες και παράθυρα, και φαινόταν να με είχε αναλάβει πράγματι σαν μια περίπτωση αναμόρφωσης – έναν άξεστο αμερικανό κάουμπου με άμεση ανάγκη καθοδήγησης και επιμόρφωσης, ιδίως σε θέματα ευγενούς ενδυμασίας. Η γνωστή μας ιεροτελεστία, αν είχε περάσει κάποιο διάστημα από την τελευταία φορά που είχαμε συναντηθεί, ήταν να με κοιτάξει από πάνω ως κάτω και να εκστομίσει εξοντωτικές κρίσεις για την κατάσταση των υποδημάτων μου και να αφορίσει τους επίμονους δισταγμούς μου να προσλάβω έναν αξιο ράφτη.

Δεν έχω ιδέα πόσες ώρες περάσαμε τόσα χρόνια μαζί στο τηλέφωνο ή τετ-α-τετ σε κάποιο γεύμα. Ο Σαϊντ είχε ασκήσει βαθειά επιρροή στο *Critical Inquiry*, το περιοδικό που εκδίδω τα τελευταία 25 χρόνια, ως τακτικός συνεργάτης και βασικό μέλος της συμβουλευτικής επιτροπής. Από το πρώτο συνέδριο του περιοδικού το 1981 για την “Πολιτική της Ερμηνείας”, όταν είχε παρουσιάσει τη μνημειώδη ανακοίνωση “Αντίπαλοι, Κοινό, Πελατεία, Κοινότητα”, οι συνομιλίες μας σπανίως διεκόπησαν παραπάνω από μήνα. Μοιραζόμασταν μυστικά και πάθη, εκπλήξεις και γνώριμα αστεία, γκρίνιες και κουτσομπολιό, αλλά και μαραθώνιους αγώνες τένις στα χωμάτινα γήπεδα του Πανεπιστημίου της Κολούμπια όταν ερχόμουν στη Νέα Υόρκη.

Μαλώναμε συνέχεια – για θέματα θεωρίας της λογοτεχνίας, για νέα κινήματα κριτικής, για τον μεταμοντερνισμό, την αποδόμηση, την πολιτική, για συντακτικές αποφάσεις του περιοδικού, για θέματα γούστου. Η χαρακτηριστική στρατηγική του ήταν να με καταβάλλει μέχρι σιωπής και μετά να αντιστρέφει τη διαφωνία και να εκφράζει κάποιες αμφιβολίες για τις θέσεις που μέχρι εκείνη την στιγμή είχε υποστηρίξει, έτσι ώστε να με σπρώχνει να ξαναπολεμήσω, να βάλω ακόμα πίο πολύ τα δυνατά μου, σαν πυγμάχος που τραβολογούσε τον αντίπαλό του σε άλλους δυο γύρους.

Ο W. J. T. Mitchell είναι καθηγητής Αγγλικής Λογοτεχνίας και Ιστορίας της Τέχνης στο Πανεπιστήμιο του Σικάγου και αρχισυντάκτης του *Critical Inquiry*, κορυφαίου περιοδικού θεωρίας της λογοτεχνίας στην Αμερική. Το κείμενο δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Chronicle of Higher Education* (2-10-2003).

Νομίζω ότι αυτή η τακτική ήταν μέρος της γενικότερης κριτικής του τάσης να πηγαίνει ενάντια στο ρεύμα, να αμφισβητεί τις αποδεχόμενες ιδέες (ακόμη και τις δικές του), να διαχειρίζεται την κριτική συνομιλία, όχι σαν υπόθεση “συστημάτων” ή “θέσεων” αλλά σαν ευκαιρία μεταμόρφωσης των δεδομένων μέσω του διαλόγου. Πιστεύαμε από κοινού στο απόφθεγμα τού Ουίλλιαμ Μπλέηκ “Η αληθινή φιλία είναι η αντίθεση”.

Άλλοι μπορούν να γράψουν πιο έγκυρα για τα επιτεύγματα του Σαϊντ ως μουσικολόγου, κριτικού λογοτεχνίας, μελετητή των τεχνών, ή εκπροσώπου των Παλαιστινίων. Κανείς, νομίζω, δεν μπορεί να συλλάβει το σύνολο των φιλοδοξιών του – την αχόρταγη ανάγνωση και ενημέρωσή του για θέματα ιστορίας και πολιτικής, για τις λογοτεχνίες της Ευρώπης, της Αμερικής, της Μέσης Ανατολής. Για μένα, η χαρακτηριστική του χειρονομία και στα λογοτεχνικά και στα πολιτικά του γραπτά (πού παρόλο τον ισχυρισμό του ότι ζούσε “δύο διαφορετικές ζωές” μού φαινόταν πάντα μία ενότητα) ήταν η απόκλιση από το ευθύ και προβλέψιμο μονοπάτι, η αναστροφή του πεδίου, η διακοπή της πορείας. Με αυτή την έννοια, έχοντας κατά πολλούς ιδρύσει από μόνος του το πεδίο που σήμερα ονομάζεται “μετα-αποικιακές σπουδές”, στρώθηκε σχεδόν αμέσως να το ανακρίνει, να αμφισβητήσει την αναδυόμενη εννοιολογική χαλαρότητα και αποδοχή ιδεών. Κι ο ρόλος του ως φωνή των Παλαιστινίων χαρακτηρίζεται από παρόμοιες στροφές και περιπλοκές. Συχνά έλεγε ότι ήθελε να βοηθήσει να δημιουργηθεί παλαιστινιακό κράτος για να μπορέσει μετά να παίξει τον ρόλο που του αρμόζει, να το κριτικάρει και να του αντιταχθεί.

Το πιο βαθυστόχαστο έργο του για τον παλαιστινιακό λαό ήταν, κατά την γνώμη μου, το *After the Last Sky*, ένα μακρύ δοκίμιο σε συνεργασία με τον μεγάλο Ελβετό φωτογράφο Ζαν Μορ. Αυτό το βιβλίο πήρε ένα διπλό ρίσκο, την συνάρτηση με μια οπτική μορφή τέχνης (είδος που ο Σαϊντ ομολογούσε πως του προξενούσε πανικό) και τον εσωτερικό, ιδιωτικό κόσμο ενός καταπιεσμένου λαού, η ζωή του οποίου ήταν και είναι ξένη στην αριστοκρατική και κοσμοπολίτικη ζωή που ο ίδιος απολάμβανε.

Το αποτέλεσμα είναι ένας μαγευτικός και πολύπλευρος αναστοχασμός πάνω σε εικόνες Παλαιστινίων, στα στερεότυπα που κυκλοφορούν γι’ αυτούς αλλά και δημιουργούνται από τους ίδιους, στις φαντασιώσεις τους και τις εμμονές τους, στις αρετές τους και τα μειονεκτήματά τους. Πρόκειται για βιβλίο που εκφράζει, εννοείται, μια παθιασμένη έκκληση για διεθνή αναγνώριση της δικαιοσύνης των παλαιστινιακών αιτημάτων, μια πολεμική εναντίον της φρικαλέας κλοπής και κατοχής των εδαφών τους την οποία υφίστανται εδώ και μισό αιώνα. Αλλά ακόμη πιο σημαντικό, είναι ένας καθρέφτης για τους ίδιους τους Παλαιστινίους, μια κριτική σκοπιά για τα πολιτικά τους λάθη, για την πολιτιστική τους ανεπάρκεια.

Πάνω από όλα, είναι μια εξομολόγηση της αμφίθυμης σχέσης του Σαϊντ με τον ίδιο του τον λαό, γι’ αυτό και δεν υπήρξε ποτέ “εκπρόσωπος” τους με την συνήθη έννοια –

δηλαδή, κάποιο φερέφωνο εξουσίας. Ο Έντουαρντ υπήρξε εκρόσωπος όπως οι προφήτες της Παλαιάς Διαθήκης μπορούν να θεωρηθούν εκπρόσωποι των Εβραίων στην παράδοσή τους: μια ακάνθινη και προκλητική παρουσία στο πλευρό τους, μια φωνή κάποιες φορές βοούσα εν τη ερήμω, άλλες φορές στην αίθουσα της όπερας ή της συμφωνικής ορχήστρας, άλλες φορές στο σινεμά ή στην παρουσίαση κάποιου ποιητικού βιβλίου ή κάποιου σκληρού ντοκιμαντέρ, συχνά δε σε κάποιο αμφιθέατρο ή αίθουσα διαλέξεων ενός πανεπιστημίου, πάντοτε όμως απευθύνοντας την ανεπιθύμητη αλήθεια στην εξουσία.

Για μένα, η φωνή αυτή των δημόσιων περιστάσεων δεν ξεχώριζε από τη φιγούρα ενός αγαπημένου θείου που έβλε-

Είμαι ο τελευταίος Εβραίος διανοούμενος... Δεν υπάρχουν άλλοι πιά, έχουν καταφύγει στα προάστια. Είμαι ο μόνος αληθινός επίγονος του Αντόρνο, ένας Εβραίο-Παλαιστίνιος.

EDWARD SAID

πες συχνά να πολυλογεί και να χωρατεύει με σωρό φίλων και συγγενών – μαύρων και λευκών, Εβραίων και Αράβων, Ιρλανδών, Άγγλων και Ινδών – στη διάρκεια κάποιου οικογενειακού γεύματος. Η φωνή του στο τηλέφωνο, άσχετα με το πόσο ήταν καταρρακωμένη από την ασθένεια τα τελευταία δύο χρόνια, μπορούσε, χωρίς την παραμικρή προσπάθεια, να μεταμορφωθεί στη φωνή που άκουγε κανείς στο BBC ή στο PBS – μία εύγλωττη και επίμονη διάνοια ριζωμένη σε βάθη γνώσεων και συναισθημάτων, ζυμωμένη με μια αιχμηρή αίσθηση του χιούμορ και με το πάθος της αγανάκτησης. Περπατώντας και μιλώντας με τον Έντουαρντ ήταν ένα και το αυτό: ένα μακροβούτι σε μια συνομιλία χωρίς δεύτερη ανάσα, μια πεζοπορία που δεν λαμβάνει υπόψη της το πεζοδρόμιο και η οποία διακόπτεται από άξαφνες τελείες δίχως καμιά προειδοποίηση. Συχνά έπιανα τον εαυτό μου να περπατάει μπροστά μόνος του, να γυρνάω πίσω μου και να αντικρίζω ένα βλέμμα κατάπληξης, ή πάλι, να με βουτάει από το μπράτσο και να με σταματάει επί τόπου: “Μα, χρυσό μου παιδί, δεν μπορεί να μιλάς σοβαρά!” ή “Όχι! Αλήθεια; Ακριβώς όπως το είχα υποψιαστεί!” Ούτε η χαμηλότερη βαθμίδα ενδοπανεπιστημιακής πολιτικής διαμάχης, ούτε η υψηλότερη βαθμίδα στρατηγικής σε παγκόσμιο επίπεδο, γλίτωσαν ποτέ από το πνευματώδες του ράπισμα ή την καυτή του οξυδέρκεια. Κανένας σύμμαχος, όσο στενός και να ήταν, δεν βρέθηκε ποτέ υπεράνω κριτικής. Κανείς εχθρός δεν εξαιρέθηκε από τη σκληρότητα του λόγου στην οποία ο Σαϊντ υπήρξε απaráμιλλος.

Ας μη ξεχνάμε ότι ο Σαϊντ ήταν ένας λογοτέχνης πολεμιστής κατά την παράδοση του Τζόνθαν Σουϊφτ. Το πνευματώδες και πειρακτικό χιούμορ του κατ’ ιδίαν μεταμορφωνόταν σε ασυγκράτητη σάτιρα στη δημοσιευμένη σελίδα. Είχε θυμώσει μαζί μου επανηλειμμένως γιατί το *Critical Inquiry* είχε κάποτε δημοσιεύσει εχθρικά προς αυτόν κείμενα, έχοντας, μάλιστα, μια φορά αποκαλέσει έναν άμοιρο αντίπαλο ψευδο-πρόσωπο, συνονθύλευμα απατηλών ιδεολογικών

κλισέ. Υπήρξε οργισμένος νέος, οργισμένος μεσήλιξ, και τελευταία μάθαινε στον εαυτό του τον ρόλο του ευφυούς γερογκρινιάρη, επιπλήττοντας τους νεότερους συναδέλφους και νεαρούς υποστηρικτές του για την υποταγή τους στις διάφορες μόδες, για την τάση τους να γράφουν σε μια βάρβαρη και ακατανόητη διάλεκτο. Και εννοείται, βέβαια, ότι ενέπνεε μίσος, οργή και φθόνο σε πολλούς άλλους. Τον κατηγορούσαν συνέχεια για ανισότητα στα πολιτικά του γραπτά, για την ανεπαρκή κριτική στην παλαιστινιακή τρομοκρατία έναντι της συχνότερης και αυστηρότερης κριτικής του στην κρατική τρομοκρατία του Ισραήλ, λες και έχει υπάρξει ποτέ πολεμικός και σατιρικός συγγραφέας αντάξιος της φήμης του που να έχει γίνει γνωστός για τις ισορροπημένες του παρατηρήσεις, λες και υπάρχει κάποια ηθική αριθμητική που απαιτεί για κάθε καταδίκη της βίας του δυνατού να αντιστασεται η ισότιμη καταδίκη της αντίστασης του αδυνάτου.

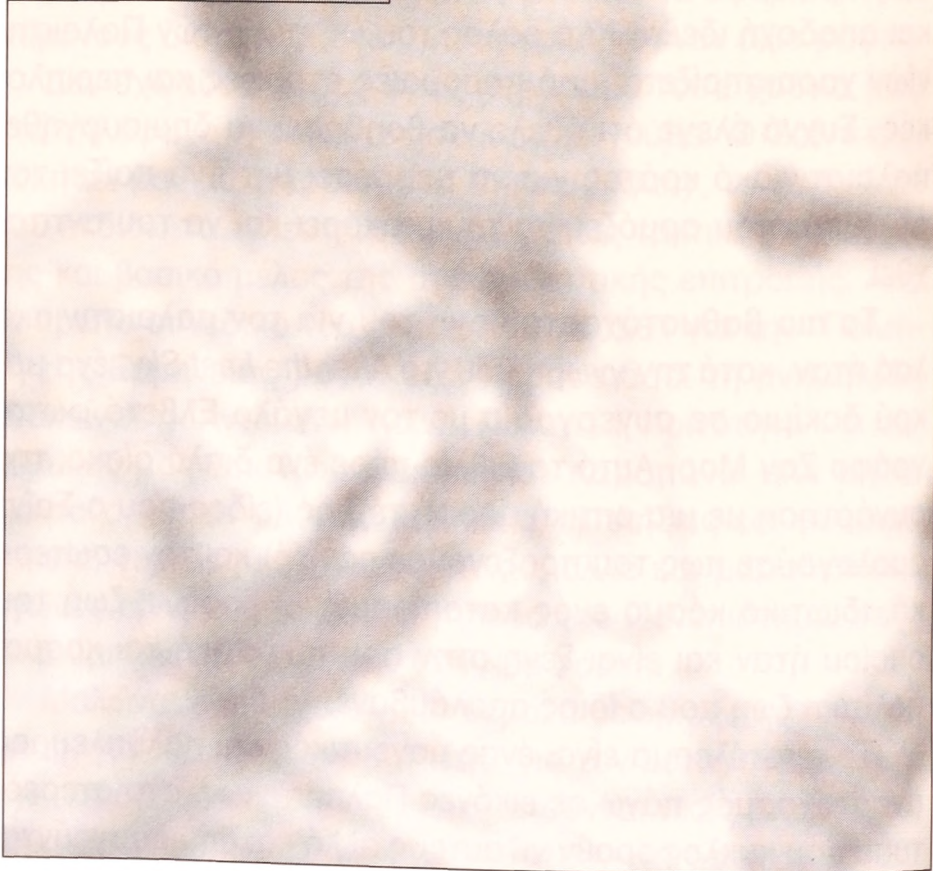
Οι δημόσιες εμφανίσεις του Σαϊντ συχνά συνοδεύονταν από απειλές για τη ζωή του, τις οποίες όμως παραμέριζε (όπως και τον καρκίνο του) σαν ενοχλήσεις που του αποσπούσαν την προσοχή, ή χειρότερα, από ανθρώπους που δήθεν κάνοντάς του κάποια ερώτηση προσπαθούσαν να τον παγιδεύσουν σε αντισημιτικά σχόλια ή να χαρακτηρίσουν την όποια κριτική του ενάντια στο Ισραήλ έκφραση αντισημιτισμού. Το κόλπο αυτό έχει πλέον θεσμοθετηθεί από μία εκστρατεία σε όλη την αμερικανική επικράτεια να κατακεραυνώνονται όσοι διανοούμενοι αμφισβητούν την πολιτική του Ισραήλ με κατηγορίες για ρατσισμό. Με αυτή την έννοια, έχουμε γίνει όλοι Έντουαρντ Σαϊντ.

Ο Έντουαρντ δεν απέκλινε ποτέ από την αντίστασή του στις γοητευτικές παγίδες ενός έλλογου μίσους ή ενός σκεπτικού θεμελιωμένου πάνω στο μίσος, είτε δημόσια είτε κατ' ιδίαν. Σε όλες του τις συζητήσεις διακρίνει κανείς την παρουσία πολυάριθμων Εβραίων συνομιλητών, τη στενή σχέση της εβραϊκής και παλαιστινιακής ιστορίας και πολιτισμού, την αίσθηση δύο λαών που τους ενώνει η ίδια τραγική μοίρα, κατανοώντας τους Παλαιστίνιους τρόπον τινά ως τους Εβραίους των Εβραίων. Παρότι ο ίδιος δεν ήξερε εβραϊκά, του άρεσε να παραπέμπει στον μεγάλο Παλαιστίνιο ποιητή Μαχμούντ Νταργουίς, ο οποίος έλεγε ότι κάνει έρωτα στα εβραϊκά, τη γλώσσα που έμαθε από παιδί.

Περάσαμε μαζί μια βδομάδα στην Παλαιστίνη και το Ισραήλ το φθινόπωρο του 1998 με την ευκαιρία ενός φανταστικού συνεδρίου στο Πανεπιστήμιο Μπιρζέιτ. Το συνέδριο, με τίτλο "Τοπία και Απόψεις της Παλαιστίνης", ήταν η πιο αξιομνημόνευτη ακαδημαϊκή εμπειρία που έχω ζήσει ποτέ. Με συνέδρους από κάθε γωνιά της γης, κάθε κλάδο των κοινωνικών και ανθρωπιστικών σπουδών, Ισραηλινούς και Παλαιστίνιους δίπλα δίπλα, φαίνεται τώρα σαν απόμακρη ουτοπική στιγμή ελπίδας για ειρήνη στη Μέση Ανατολή. Μια νέα γενιά φαινόταν έτοιμη να αναλάβει τα ηνία από τους παλιούς πολεμιστές Σαρόν και Αραφάτ, έτοιμη να προσχωρήσει σε έναν άλλο χώρο και χρόνο (τώρα πλέον ασύλληπτο) συμφιλίωσης και αμοιβαίας ανακάλυψης.

Ο Έντουαρντ, ο μακαρίτης Ιμπραήμ Αμπού Λουγκόντ κι

εγώ ταξίδεψαμε οδικώς με σχετική ευκολία από τη Ραμάλα στην Ιερουσαλήμ στη Χάιφα, επισκεφτήκαμε τα παλιά παιδικά τους λημέρια, ψάξαμε για τις αφανισμένες γειτονιές και τα χωριά των Παλαιστίνιων, χαθήκαμε στα σκοτεινά σοκάκια της Ορθόδοξης εβραϊκής συνοικίας στην Ιερουσαλήμ, κολυπήσαμε στα ζεστά νερά της Μεσογείου. Ο Έντουαρντ, ανέκαθεν δεινός κολυμβητής, γρήγορα μας άφησε πίσω στα ρηχά και κολύπησε βαθειά μέσα στο πέλαγος μέχρι που το κεφάλι του έγινε μια κουκίδα που βούλιαζε και ανέδυε στη φουσκοθαλασσιά. Έχει κολυπήσει πολύ μακριά πλέον για να τον ακολουθήσουμε. Αλλά η παλίρροια της φωνής του συνεχίζει και θα συνεχίσει να διαπερνά την κριτική, την πολιτική, την κουλτούρα και όλη τη μελλοντική διαμόρφωση της ανθρώπινης σκέψης.

Δεν γίνεται ακριβώς να πω αντίο στον Έντουαρντ Σαϊντ γιατί παραμένει ανάμεσα μας, ζωντανός μέσα στον κόσμο. Υπήρξε η συνείδησή μας, ο πρεσβευτής μας στον κόσμο, που ποτέ δεν κουράστηκε να αντιστέκεται στη νέα παγκόσμια τάξη και να υπερασπίζεται την ισότητα, την ανθρωπιά, την ισότιμη συναλλαγή πολιτισμού και κουλτούρας. Αλλά κουράστηκε τελικά να αντιστέκεται στον μακρύ και παράλογο πόλεμό του με τον θάνατο. Για δώδεκα χρόνια υπήρξε ήρωας στη μάχη του με την ασθένεια, ήρωας στη διαρκή δημιουργική αναζωογόνηση του εαυτού του μέσα από τη γραφή, τη μουσική, το χρονικό του ανθρώπινου πνεύματος, συνεχίζοντας να κυνηγά με ένταση το νόημα και την ουσία των πραγμάτων, να παροτρύνει σε μια ακριβολόγο και υπεύθυνη διάνοηση.

Ζητείστε από τους Παλαιστινίους να κατονομάσουν τη μεγαλύτερη πηγή περηφάνειας τους και θα σου πουν αμέσως: ο Έντουαρντ Σαϊντ. Η ιστορία του πολιτισμού μας δεν έχει γνωρίσει ευφυΐα αντάξια της δικής του, τόσο πληθωρική και πολύπλευρη, συνάμα όμως τόσο μοναδική. Στο μέλλον θα παραμείνει ο πρωτοπόρος που απελευθέρωσε το

Ο **Mahmoud Darwish** είναι ο εθνικός ποιητής της Παλαιστίνης. Το κείμενο δημοσιεύτηκε στην *Monde Diplomatique* το Νοέμβριο 2003.

όνομα της πατρίδας του από τη σφαίρα της πολιτικής στο φως της συνείδησης ενός οικουμενικού πολιτισμού. Η Παλαιστίνη είναι η πατρίδα που τον γέννησε, αλλά η στράτευσή του στις αξίες της δικαιοσύνης που τόσο υποσκάπτονται

Είμαστε τα θύματα των θυμάτων, οι Εβραίοι των Εβραίων.

EDWARD SAID

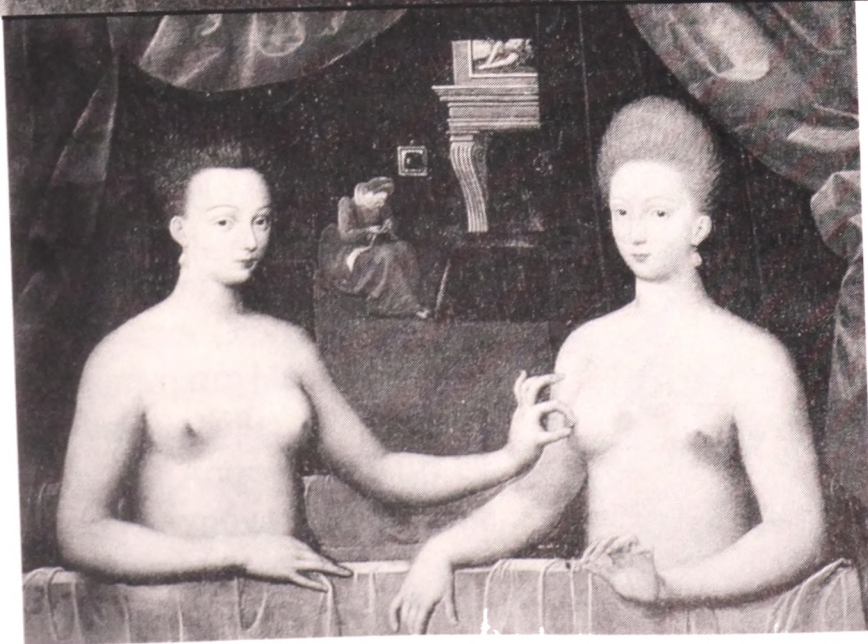
στη γενέτειρά του και η προστασία των δικαιωμάτων των παιδιών σε μια ελεύθερη ζωή τον κάνουν συμβολικό πατέρα μιας νέας Παλαιστίνης.

Ο Έντουαρντ Σαϊντ υπήρξε μια αδιαίρετη ολότητα. Ο άνθρωπος, ο κριτικός, ο μουσικός, ο στοχαστής, ο πολιτικός υπήρξαν συνυφασμένοι μέσα του, χωρίς ποτέ να αντιφάσκουν. Ήταν χαρισματική προσωπικότητα παγκόσμιας φήμης και εμβέλειας, ένα σπάνιο υπόδειγμα ανθρώπου που υπήρξε ταυτόχρονα διανοούμενος και σταρ, ευγενής και εύγλωττος, βαθύς, καυστικότατος και είρων, συνάμα όμως ένας γλυκύτατος εστέτ της ζωής και της γλώσσας.

Δυσκολευόμαστε να του πούμε αντίο γιατί θέλουμε να απωθήσουμε την απουσία του. Το σύμπαν ολόκληρο εστιάζεται αυτή τη μονάκριβη στιγμή στην Παλαιστίνη. Η οικογένεια του τώρα είναι ο κόσμος. Την απώλειά του, τη λύπη μας, τη μοιραζόμαστε με όλους. Ο Σαϊντ έφερε την Παλαιστίνη στην καρδιά του κόσμου και έφερε τον κόσμο στην καρδιά της Παλαιστίνης.

JOHN KIRBY
Self Portrait, 1987

ΔΕΥΤΕΡΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΟΥ FONTAINEBLEAU
*H Gabrielle d' Estrées
και η δούκισσα de Villars,
c. 1594*